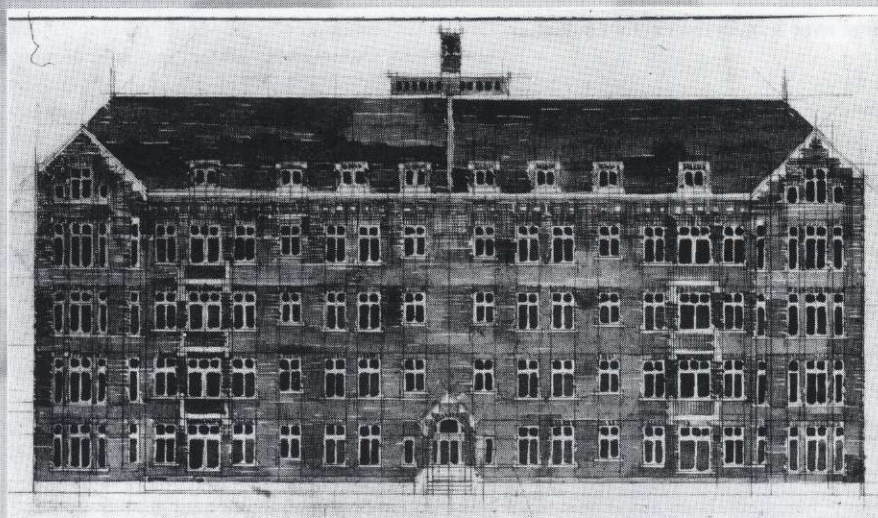

Schetsontwerp voor een blok
etagewoningen, 1898.

STIJL EN WONINGTYPE; BERLAGE'S

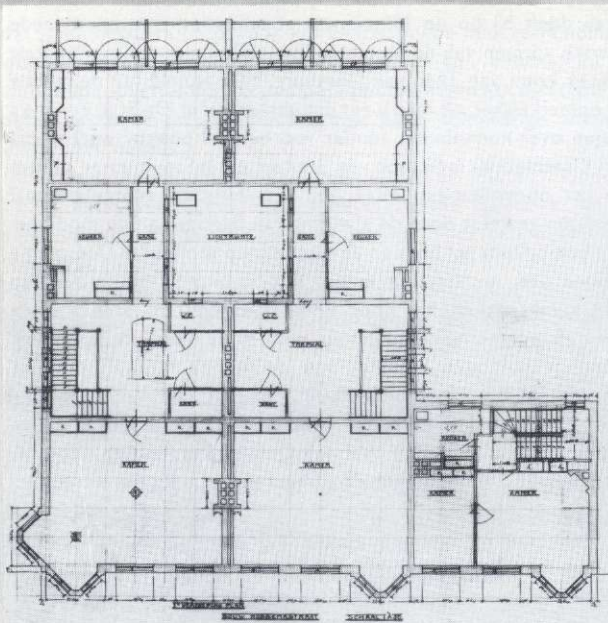
Städte bauen heisst mit dem Hausmaterial Raum gestalten.

BRINCKMANN

Een beschouwing over Berlage's bemoeienis met de woningbouw is niet eenvoudig. Dat blijkt niet zozeer uit de ongecompliceerde behandeling van dit onderwerp door Bock en Searing.¹ Beiden geven een beeld van de ontwerpen die Berlage voor de woningbouw maakte in de periode tussen 1908 en 1918. De geschetste beelden zijn op zichzelf genomen niet onjuist, maar geven veel te weinig aan van welk een esthetisch belang dit architectonische genre was voor de realisering van Berlage's conceptie van stedenbouw. Want sinds het uitbreidingsplan voor Den Haag uit 1908 is het Berlage duidelijk dat de essentiële substantie waarmee steden gebouwd worden door woningen wordt gevormd. Het is daarom van het grootste belang de aard van dit verband, waarvan men tot op de dag van vandaag de geldigheid aanneemt, te analyseren. De grootste moeilijkheid bestaat erin om een bruikbare afgrenzing voor het verschijnsel woningbouw te formuleren, die verder gaat dan een stylistische of formeel architectonische beschrijving. Dat komt omdat wat Berlage onder woningbouw en in zekere zin ook onder stedenbouw verstaat in grote mate een institutionele aangelegenheid is. Het is immers juist dat wat hem in woningbouw en stedenbouw zo zeer aansprak. Hun institutionele verankering geldt voor hem als de uitdrukking van de organische band tussen architectuur en maatschappij. In die vorm zijn beide voor hem de helderste uitdrukking van de bouwkunst als maatschappelijke kunst. In het navolgende wordt ingegaan op de esthetische aspecten van het verschijnsel woningbouw, dan op de institutionele verankering en tenslotte op de relatie tot de stedenbouw.

Bouwen voor de massa

Over het algemeen wordt aangenomen dat het belangrijkste wat Berlage over woningbouw heeft gezegd is gepubliceerd in 'Normalisatie in woningbouw'.² Deze publikatie is een reactie op het pré-advies van ir. J. van der Waerden over normalisatie in de woningbouw voor het Woningcongres dat in februari 1918 in Amsterdam werd gehouden.³ Niettemin meent men dat Berlage's tekst zijn doel voorbij schoot. De kritiek luidt dat hij niet inging op Van der Waerdens voorstel, maar zich beperkte tot wat hij noemde de 'psychologisch-esthetische zijde' van het vraagstuk van de normalisatie. Van der Waerden bepleitte een grote greep van de centrale overheid op de woningbouw, omdat de particuliere bouwondernemers onmachtig bleken de woningnood op te lossen. Hij stelde voor over te gaan op massaproductie van woningen op basis van negen tevoren vastgestelde woningtypen. De plaatselijke architecten werden voor het ontwerpen van die typen daarbij overbodig. Zij dienden zich meer bezig te houden met de stedenbouwkundige gevolgen van het gebruik van genormaliseerde woningen, met de groepering, met de afwisseling van hoog- en laagbouw, met de kleur. Op de keper beschouwd is er niets dat doet vermoeden dat Berlage het oneens was met het pré-advies van Van der Waerden. Hij stemt

Winkelhuizen aan de
Hobbemastraat, 1903-04,
plattegrond eerste verdieping.

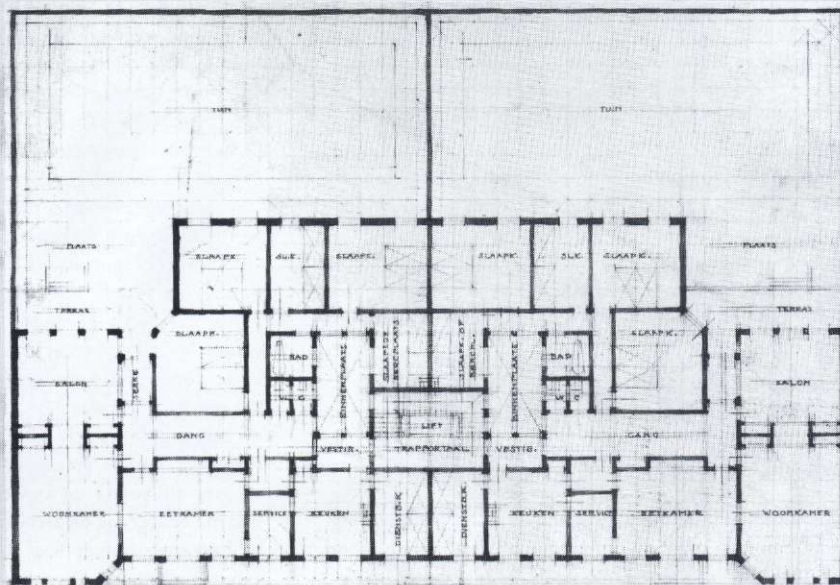
ermee in dat het enorme woningtekort de massa-productie van woningen vereist en dat dat beperking inhoudt van het aantal te produceren woningtypen. Besparingen, grote productiesnelheid en andere voordelen acht hij buiten kijf. De discussies op het Woningcongres overziend komt hij tot de slotsom dat zich slechts op een enkel punt serieus verzet tegen het voorstel heeft geformeerd. En wel met betrekking tot de psychologisch-esthetische zijde van het vraagstuk. "De arbeiders", zo constateert hij, "zien in de gevreesde eentonigheid der eindeloze rijen van dezelfde huizen en huisjes eigenlijk een aanslag op hun persoonlijkheid, op hun vrijheid, op hun mens zijn". "En ook de architecten zien daarin een aanslag op hun persoonlijkheid, op hun kunstenaarschap, op de vrijheid van hun schepping".⁴ Hij rekent het tot zijn taak dat verzet te verzwakken en daarmee Van der Waerdens plan kracht bij te zetten.

Van de kant van de arbeiders had hij het verzet het minst verwacht. "Want het is toch, wanneer men technisch zowel als praktisch een goede woning krijgt, hetgeen a priori moet vaststaan, waarlijk niet onmenswaardig als geestverwanten éénzelfde woning te bewonen".⁵ Hij houdt ze voor dat dergelijke bewoning geheel in de lijn der sociaal-economische ontwikkeling van de maatschappij ligt en bovendien de uiting is van het democratisch begrip. De beste waarborg voor de arbeidersklasse tegen deze toepassing van de normalisatie ziet hij in de actieve bemoeienis van de arbeiders met het vraagstuk, daarbij samenwerkend met de architecten en overheid. Maar met enige scepsis stelt hij vast: "Het is waar de Hollander is een onverbeterlijk individualist, en de Hollandse arbeider maakt daarop waarschijnlijk geen uitzondering".⁶

Normalisatie betekent niets anders, volgens Berlage, dan ordenen, regelen, regelmaat brengen in het ongeordende. Tegenover het subjectief kunstegoïsme dat hij de architecten aanwrijft stelt hij dat juist op het gebied van de kunst "het regelmatige, dat is het zakelijk styleren, primair, het onregelmatige, dat is het persoonlijk styleren, secundair is".⁷ Hij wijst op de historische voorbeelden van stadsontwikkeling met regelmatige stratenplannen, die bebouwd zijn met regelmatige bouwblokken, die op hun beurt weer zijn opgebouwd uit één enkel woningtype. De steden en bouwblokken zijn er altijd geweest en van esthetische minderwaardigheid is geen sprake. Het is eerder zo, "dat wij het meest worden getroffen juist door de herhaling van hetzelfde woningtype. Het is immers niets anders dan de ordening van de rhytmus, juist het aaneenrijgen van dezelfde eenheid, waarop ook in wezen het gehele ornament berust, de kiem van elke stijl en tenslotte de gehele bouwkunst".⁸ In het beheersen en concipiëren van tot grote massa's gegroepeerde eenheden zouden de architecten hun gemeenschapszin kunnen bewijzen. Dat precies is de wijze waarop hij meent dat het door hem ontworpen Uitbreidingsplan-Zuid van Amsterdam bebouwd zal moeten worden. Wat hadden voor- en tegenstanders van Berlage eigenlijk verwacht toen ze hem op het Woningcongres, na een tumultueus debat over het pré-advies van Van der Waerden naar zijn mening vroegen? Men kende het standpunt toch dat hij sinds 'Bouwkunst

WONINGBOUW

Schetsontwerp voor een blok
etagewoningen, 1898.

onse

en Impressionisme' had ingenomen over de massaproductie van de woningbouw.⁹ Men kende toch ook de ontwerpen die hij voor de verenigingen 'De Arbeiderswoning' en de 'Algemene Woningbouwvereniging' had gemaakt. Van der Waerden had zelfs die ontwerpen ter ondersteuning van de strekking van zijn pré-advies als voorbeeld genomen.¹⁰ Nog in de 'Memorie van Toelichting' bij het Uitbreidingsplan-Zuid had Berlage erop gewezen dat bij de uitvoering van het plan blokbouw diende te worden aanvaard.¹¹ Dat impliceerde twee dingen, namelijk dat tot massaproductie van woningen moest worden overgegaan, wat rationalisatie inhield en beperking van het aantal typen en ten tweede, dat de vormgeving van het bouwblok als geheel, samen met de vormgeving van de straten en pleinen de esthetische eenheid van de stad moest waarborgen. Had men werkelijk verwacht dat Berlage zich tegen Van der Waerden zou keren? Moeten we het pré-advies van Van der Waerden niet eerder interpreteren als een uitwerking van Berlage's standpunt over woningbouw? Geeft Van der Waerden hier geen algemene uitwerking van de summiere aanwijzingen, die Berlage in de toelichting op Plan-Zuid over de realisatie van het plan had geschreven? Tenslotte was Van der Waerden, die in 1915 was benoemd tot directeur van Bouw- en Woningtoezicht te Amsterdam, samen met de directeur van Publieke Werken en de directeur van Woningdienst verantwoordelijk voor de uitvoering van Plan-Zuid dat nog maar enkele maanden eerder, in oktober 1917, in de gemeenteraad was behandeld. In zekere zin herhaalde zich op het Woningcongres, met evenveel tumult, het debat dat zich in 1914 op het congres van de Deutsche Werkbund te Keulen had afgespeeld. Herman Muthesius stelde daar dat de architectuur en daarmee alle activiteiten van de Werkbund, op typisering aandringen. Dat is zeker niet hetzelfde als de eis tot normalisering van de woningbouw en tot resolute beperking van het aantal typen. Niettemin leidde deze stellingname tot een verhit debat tussen voor- en tegenstanders van typisering, welke laatsten onder leiding van Henry van de Velde juist het primaat van het individuele kunstenaarschap bepleitten. Berlage was op dat congres aanwezig, maar nam niet deel aan de discussie.¹² Intussen kende hij de argumenten natuurlijk wel. Zeker kan men zijn bijdrage aan de normalisatie-discussie interpreteren als een, zij het verlate, instemming met het standpunt van Muthesius. In de nabeschouwingen op het woningcongres probeerde men de opvattingen van Berlage en van Van der Waerden van elkaar te scheiden. "De bedoeling van de pré-adviseur laat geen ruimte voor twijfel over" zei Z. Gulden in één van zijn reacties. "Hij wil eenheidswoningen". In Berlage's lezing dacht hij daarentegen uitsluitend de aandacht voor het esthetische geheel van het bouwblok te moeten zien, echter "tegen de blokbouwing de strijd op het Woningcongres niet".¹³ Men had zelfs A.E. Brinckmann uit Düsseldorf laten overkomen om te vertellen dat het op het congres voorgestelde normalisatie-denkbeeld onjuist was. Zwaarder geschut had men niet kunnen aanslepen. Natuurlijk wist Berlage zelf ook dat zijn pleit niet in eerste instantie de technische kant van de normalisatie betrof. "Denk eraan", had hij de architecten op het congres willen toeroepen, "bouwen is een sociale werkzaamheid, die er in eerste aanleg niet is om de kunst, maar om de woning als nuttigheidsobject te scheppen. En zelfs dan, wanneer die werkzaamheid groeit tot een kunst, hetgeen ook zeker moet, dan nog is daarbij te bedenken, dat die kunst er niet is voor Uzelf, maar door en voor de gemeenschap".¹⁴ In het verlengde daarvan had hij de weg gewezen waar de esthetische problematiek van de normalisatie van de woningbouw diende te worden geanalyseerd en opgelost, nl. als stadsbouwkunst. Zijn pleit werd niet gehoord. In genoemde reactie meldde Gulden dat Berlage een weerwoord in voorbereiding had. Inderdaad stelde Berlage in zijn eerstevolgende publikatie 'Schoonheid in Samenleving' het vraagstuk vanuit een geheel andere invalshoek opnieuw aan de orde.¹⁵ Nu echter zonder de kwestie van de normalisatie van de woningbouw expliciet te noemen, maar vanuit de filosofische en historische veronderstellingen van de architectuur.

Berlage versus Van Doesburg

Doel van het moeilijk toegankelijke boek 'Schoonheid in Samenleving' is de bestrijding van het naturalisme van de oude kunst enerzijds en van de ontaarde subjectivering van de nieuwe kunst anderzijds. Met

het eerste doelt hij op de 19^e eeuwse stijlimitatie, met het tweede op de eerste vormen van de abstracte kunst. De enige serieuze reactie op het boek komt van Theo van Doesburg.¹⁶ De felheid van de reactie is des te opmerkelijker, als men weet dat uitsluitend in 'De Stijl' Berlage's opvattingen over normalisatie zonder voorbehoud positief waren ontvangen.¹⁷ Klaarblijkelijk is de toon van 'Schoonheid in Samenleving' anders dan van het normalisatievoorstel. Van Doesburg zal echter bovenal geprikkeld zijn geweest door de afwijzing van Berlage van de moderne, abstracte kunst. Door het boek en de reactie erop komen Van Doesburg's denkbeelden over architectuur in een stroomversnelling terecht. Van Doesburg karakteriseert het door Berlage voorgestane architectuur-denkbeeld als vorm-type-architectuur, waarin de vorm de bedoeling heeft om het abstracte karakter van de architectuur als type te symboliseren. Waar het echter werkelijk om gaat zegt Van Doesburg, is "het abstracte, het bovenzinnelijke in de realiteit om te zetten, niet te verzinnebeelden, maar te beelden".¹⁸ Wat Van Doesburg tegenover de vorm-type-architectuur poneert is het denkbeeld van een vormloze architectuur.¹⁹

De gedachtengang van Berlage is curieus. Hij splitst de architectuur zoals ook in de 19^e eeuw gebruikelijk was in twee polen, namelijk in een nuttigheidsvoorwerp en in een kunstvorm.²⁰ Het eerste aspect omvat de ruwe, onbewerkte, natuurlijke staat van de architectuur, die het gevolg is van zuiver functionele eisen en het tweede is het moment van artistieke bewerking, van vergeestelijking. Terwijl met het eerste aspect de objectieve ruimtevorm en een daaruit voortvloeiende constructiewijze bedoeld is, is het tweede de subjectieve kant, de symboliserende vorm. De nuttigheidsconstructie zelf heeft geen artistieke waarde, maar kan hooguit vanwege zijn natuurlijke schoonheid ontroeren. Dat geldt voor de 19^e eeuwse staalconstructies evenzeer als voor de bouwsels van de Bosjesmannen. Het gebouw als kunstwerk daarentegen ontstaat pas als het zich door de persoonlijke beleving van de architect weet te verheffen boven zijn natuurlijke staat.

Het pleidooi van Berlage voor normalisatie in de woningbouw berust op eenzelfde begrip van algemeen vaststaande grondvormen van de architectuur, die, om tot kunst te worden, een persoonlijke symbolisering dienen te ondergaan. Met de lokalisering van de kunstvorm van de genormaliseerde woningbouw op het niveau van het stadsontwerp maakt Berlage aan de andere kant duidelijk in welke mate het nuttigheidsaspect van de architectuur in gemeenschapsinstellingen kan worden geïnstitutionaliseerd, zonder dat daarbij het esthetische niveau schade ondervindt.

In zijn denkbeelden over de ontwikkeling van de geschiedenis van de architectuur geeft hij het nuttigheidsvoorwerp de status van materiële basis van die geschiedenis en de kunstvorm van bovenbouw. Dat verklaart waarom voor Berlage de historische opeenvolging van stijlen niet kan gelden als drijfkracht van de architectuurgeschiedenis. Want de geschiedenis van de kunstvorm, van de uiterlijke stijlkenmerken is het gevolg, terwijl de geschiedenis van de materiële basis, van het nuttigheidsvoorwerp van de architectuur, van de constructiewijze, oorzaak is. Berlage stelt zich een prototype van de architectuur voor, dat in de loop van de geschiedenis met telkens andere middelen wordt geconstrueerd en naar gelang de constructiewijze en historische omstandigheden een specifieke kunstvorm verkrijgt.

Dat prototype van de architectuur ligt in eerste instantie verankerd in het doel van het bouwen: "Bouwen is ruimte scheppen, met het doel de mens tot behuizing te dienen". De nadere definiëring is veel precieser.²¹ Het prototype is een rechthoekige doos: vier wanden, een vloer en een dak. Deze doos bevat, wil ze aan de algemene doelstelling blijven voldoen, een deur en een venster als onontbeerlijke elementen. Zonder deur is de ruimte zinloos en ongeschikt voor bewoning. Het venster is het eerste toegevoegde element en in zekere zin antithese van de wand. Het laat het licht binnen en maakt de ruimte zichtbaar. Wat in de doos ruimte is, manifesteert zich aan de buitenzijde van de doos als massa. De massa is zo de verschijningsvorm van de ruimte. Aan de buitenzijde van de doos wordt het venster de eerste aanleiding tot ritmering van de massa: de gevel. Berlage meent dat daarom aan het venster als eerste de kunstvorm manifest wordt. De eerst esthetische waarde echter die de architectuur kan realiseren en die direct voortkomt uit haar meest objectieve vorm en dus het dichtst blijft bij het prototype van de architectuur, is de massaverhouding. Daaruit concludeert Berlage

dat al bij bewuste toepassing van bevredigende maatverhouding kunst wordt bereikt en de eigenlijke kunstvorm dan onnodig is. Mocht niettemin tot versiering worden besloten dan alleen aan de constructieve delen, opdat de massaverhouding niet door willekeurige ornamentiek wordt vertroebeld.

De reactie van Van Doesburg is even simpel als effectief. Onder géén beding accepteert hij Berlage's architectonische dialectiek van nuttigheidsvoorwerp en kunstvorm. Zijn pleidooi voor een *vormloze* architectuur is niet tegen de kunstvorm als zodanig gericht, maar tegen een verankering daarvan in een vastliggende grondvorm van de architectuur. Het in zichzelf geslotene van die grondvorm gebruikte Berlage om de verschijningsvorm naar buiten in een zelfstandige kunstvorm te kunnen concipiëren en anderzijds om het als basiselement te kunnen laten fungeren van grotere samengestelde gehele. Of dit nu ging om gehele van de geschiedenis of van de stad, maakt in principe weinig verschil uit. Precies dat gesloten prototype, wordt door Van Doesburg verworpen. Zag Berlage in de 19^e eeuwse staalconstructies niets anders dan een andere constructiewijze van een altijd gelijke architectonische grondvorm, waaraan de kunstvorm nog ontbrak, daar ziet Van Doesburg de realisering van de nieuwe vorm, zonder vooropgezet architectonisch vormconcept: "onopzettelijk, zonder wijsgerig a priori, zonder artistieke pre-tenties, maar reëel, op zuiver geometrische basis, met geen andere bedoeling dan de ruimte te beheersen en te materialiseren door middel van het ijzer, het glas en beton".²² Het verbod aan de nieuwe architectuur om uit te gaan van de gesloten grondvorm heeft vanzelfsprekend directe gevolgen voor de mogelijkheid tot herhaling. "De nieuwe architectuur heeft te niet gedaan aan zowel de eentonige herhaling als de starre gelijkheid van twee helften, het spiegelbeeld, de symmetrie. Ze kent geen repetering in tijd, geen straatwand, of normalisatie. Een complex is evenzeer een geheel als het zelfstandige huis dit is. Zowel voor het complex als voor de stad gelden dezelfde wetten als voor het afzonderlijke huis. Tegenover de symmetrie stelt de nieuwe architectuur de *evenwichtige verhouding van ongelijke delen* (...)"²³

Van Doesburg verwierp de veronderstellingen van het gefixeerde nuttigheidsvoorwerp en zocht precies aan de andere zijde naar objectivering van de middelen van de kunstvorm. Tegenover de kunstvorm als zinbeeld, als persoonlijke verwerking stelt Van Doesburg het zuiver gebruik van beeldende middelen. Het is duidelijk dat hij zich daarbij niet aan Berlage stoort en tot die middelen ook de vormgevingsmomenten rekent die Berlage had voorbestemd voor de objectiviteit van het nuttigheidsvoorwerp. Het gevolg is dat, wat Berlage met name aan de zijde van het nuttigheidsvoorwerp van de architectuur wilde institutionaliseren in gemeenschapsinstellingen, zoals de woningtypen, het bouwblok, de straat, het plein e.d. door Van Doesburg tot voorwerp wordt gemaakt van hernieuwde architectonische bewerking. Van Doesburg verwierp zowel de subjectieve kunstuiting, als het onartistieke mechanisch functionalisme. Het effect daarvan laat zich in de loop van de moderne architectuurgeschiedenis, m.n. in de na-oorlogse stijlherlevingen, goed controleren. De realisering van Berlage's denkbeelden is daarentegen op sublieme wijze zichtbaar geworden in de architectuur van de Amsterdamse stadsuitbreidingen uit de jaren twintig: De Amsterdamse School.

Berlage's proportiesysteem

Uit het voorafgaande moge blijken dat het gebruik van een geometrisch proportiesysteem om tot een architectonische vorm te komen zonder gebruik te hoeven maken van de versierende kunstvorm bij Berlage voorkeur geniet. Al in 'Beschouwingen over Stijl' vraagt hij zich af of dergelijke systemen niet bij uitstek de middelen zijn om de architectuur tot ordening te brengen.²⁴ De betekenis van het proportiesysteem is, dat de esthetische eenheid van een bouwwerk aan een innerlijk stijlmiddel, de maatverhouding, wordt ontleend in plaats van aan de uiterlijke, toegevoegde, klassieke stijlmiddelen. Het ruimtelijke systeem van maten geldt als het constante metrum, waarop het gebouw zich ritmisch zal ontwikkelen. De vastgestelde modulus geeft bij een juist gebruik aan het gebouw als vanzelf zijn juiste verhoudingen.

De bekendste voorbeelden zijn de plattegrond en geveltekeningen van

de Beurs te Amsterdam, waaroverheen modulaire systeemlijnen zijn getekend. Ook in sommige van Berlage's woningontwerpen zien we het gebruik van een modulair proportiesysteem. Dat geldt voor Villa Henny te Den Haag uit 1898, voor het onuitgevoerde ontwerp voor de herenhuizen op de hoek van de Hobbemastraat en de Jan Luykenstraat uit 1898, voor het onuitgevoerde blok etagewoningen uit 1898, voor Villa Parkwijk uit 1900, voor het onuitgevoerde ontwerp voor vier woonhuizen aan de Frans van Mierisstraat uit 1902 en tenslotte voor de drie winkelhuizen aan de Hobbemastraat uit 1904, alle te Amsterdam. Het ontwerp van de winkelhuizen aan de Hobbemastraat laat de betekenis van het systeem tot in de details zien. Voor het ontwerp van de plattegrond gebruikt Berlage een raster met een basisafmeting van 121x121 centimeter. Voor het ontwerp van de gevel een raster van 121x100 centimeter. Van dit laatste raster is de maat van 121 centimeter overgenomen uit het raster voor de plattegronden, terwijl voor de ontwikkeling in de hoogte de basismaat van 100 centimeter is genomen. De modulaire systeemlijnen gebruikt hij als hartlijnen van de constructie. De muren staan zoveel mogelijk op de moduullijn en de kolommen op de snijpunten. De muuropeningen voor de ramen en deuren daarentegen worden zo ontworpen, dat het midden ervan of precies samenvalt met een systeemlijn of precies tussen de twee systeemlijnen invalt. Dat betekent dat de door de wanden, vloer en plafond begrensde ruimte zich altijd laat kennen als een simpele vervelvoudiging van de moduul en dat de positie van ramen en deuren, maar ook van kolommen, trappen, kasten, schoorsteenmantels, vaste lampen e.d. deze modulatie ritmeren.

Zowel in interieur als exterieur wordt het systeem gebruikt als aanleiding tot versiering. Zo wordt de dubbele systeemlijn tussen de twee woningen in de gevel gemarkeerd door een gemetseld kruisje dat naar boven toe de plaats van de moduullijn markeert en de hoogte in meters telbaar maakt. Ook de onderverdeling van het fries onder de daklijst en de uitkraging onder de erkers houden zich aan de regelmaat van het moduul. Naast een esthetische betekenis heeft het modulaarsysteem een praktische bedoeling. Zo streng als het systeem is voor de indeling van de plattegrond, zo weinig betekent het voor de ontwikkeling van het gebouw in verticale zin. Voor de verhouding van het horizontale systeem t.o.v. het verticale is geen specifieke esthetische voorkeur verantwoordelijk. Hier maakt Berlage dus geen gebruik van de z.g. Egyptische driehoek, noch van de gulden snede, noch van de diagonaal-rechthoek. De keuze lijkt eerder voortgekomen uit praktische motieven. Voor het horizontale systeem is dat het meest duidelijk. De moduul van 121x121 houdt verband met de maataanduidingen in het metselwerk. Op de tekening staan geen maten in centimeters, maar alles is uitgedrukt in koppenmaat. De grondmaat van 121 centimeter komt overeen met elf koppen. Een kop is in dit geval de maat van de korte zijde van een baksteen in Waalformaat plus de dikte van één voeg. Omdat de hartlijnen van het metselwerk samenvallen met moduullijnen kan het modulaire systeem eenvoudig dienen als hulpmiddel bij de maatvoering. Datzelfde geldt voor de hoogtematen. Daar komt de grondmaat van 100 centimeter overeen met zestien lagen. Daaruit valt te concluderen dat het modulaire systeem primair betekenis heeft voor het metselwerk van het gebouw. De gehele maatvoering van het timmerwerk voor kasten of van metselwerk met lichter materiaal, maar ook de bepaling van de verschillende verdiepingshoogten valt buiten het bestek van het modulaire systeem. Deze primaire aandacht voor het metselwerk correspondeert met zijn stellingen over de 'architectuur van de muur', waarin de vlakke muur het eigenlijke expressiemiddel van de architectuur is.²⁵

Het is opvallend dat Berlage voor zijn grote woningontwerpen voor 'De Arbeiderswoning' en de 'A.W.V.' geen gebruik meer maakt van een modulair systeem. Dat betekent niet dat zijn aandacht voor maatverhoudingen minder geworden is, want zoals we reeds zagen gaf hij er ook nog in 'Schoonheid en Samenleving' blijk van de proportionering van de ruimte tot de eerste kunstvorm van de architectuur te willen rekenen. De afwezigheid van het modulaire coördinatiesysteem voor de woningbouwontwerpen wordt echter ruimschoots goedge maakt door het gebruik van een systeem van typen. De betekenis van de typen ligt op een ander vlak dan dat van het proportiesysteem. Van dat laatste reikt de waarde niet verder dan het individuele gebouw. Het type heeft daarentegen betrekking op de organisatie van de

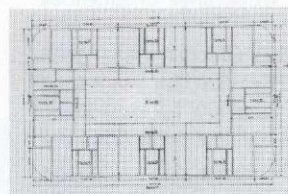
plattegrond, op de verdeling van de vaste en variabele elementen, op het vaststellen van de hoofdmaten van het gebouw, maar bovenal op de sociale en culturele verankering van deze architectonische vorm. Daardoor kan het type enerzijds als rekeneenheid worden gebruikt bij de samenstelling van een bouwblok, waarbij interne variaties mogelijk blijven en anderzijds functioneren als inzet van een sociale en culturele politiek, die met het uitvoeren van een stadsplan wordt bedreven.

'De Arbeiderswoning'

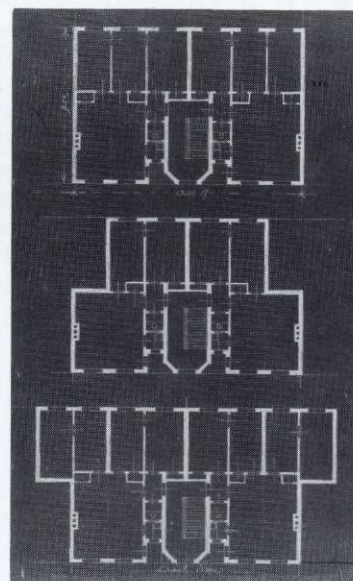
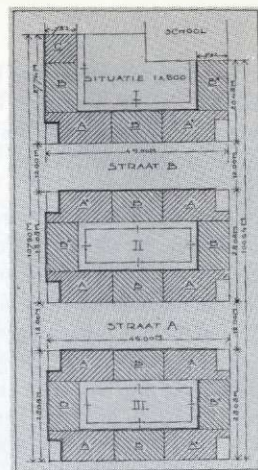
De vereniging 'De Arbeiderswoning' werd in 1906 opgericht, naar het zich laat aanzien uit de kring van de 'Sociaal-technische vereniging van democratische ingenieurs en architecten'. De voorzitter Dr. G. van Gelder, de secretaris ir. A. Keppler en het bestuurslid J. van Hettinga Tromp, waren allen bestuurslid van de 'Sociaal-technische vereniging'. De meest actieve figuur in 'De Arbeiderswoning' was Keppler, die als volontair werkzaam was bij de dienst Bouw- en Woningtoezicht. Via hem liepen alle initiatieven en onderhandelingen. Op 2 oktober 1907 werden H.P. Berlage, D. Hudig en F.M. Wibaut gevraagd zitting te nemen in de raad van commissarissen van de vereniging.²⁶ Berlage heeft deze functie aanvaard en tenminste één jaar lang uitgeoefend.

In februari 1908 neemt de vereniging een initiatief dat de verdere loop van haar activiteiten tot aan haar ophefing in 1918 zal bepalen. Ze doet bij het Gemeentebestuur van Amsterdam een aanvraag voor de verlening van voorschotten en subsidie voor de bouw en exploitatie van arbeiderswoningen. Sinds de instelling van de Woningwet in 1902 was het mogelijk geworden dat verenigingen voor de bouw van woningen tegen gematigde rente via het gemeentebestuur financieringsvoorschotten konden aanvragen. Deze aanvraag van 'De Arbeiderswoning' gaat echter verder. Het Gemeentebestuur wordt niet alleen gevraagd om de voor-financiering van de bouw op zich te nemen, maar bovendien een helpende hand toe te steken bij het dichten van het gat in de exploitatierekening van de woningen. Want uit de huuropbrengst alleen, bij een tevoren vastgestelde lage huurprijs van de woningen, zou de exploitatierekening niet sluitend te krijgen zijn. Dit initiatief was een soort variant op de voorstellen m.b.t. de herziening van de Woningwet, zoals die eerder door de 'Sociaal-technische vereniging' en de 'Amsterdamse Woningraad' waren gedaan.²⁷ Zij stelden voor om de huur van de woningwet-woningen acceptabeler te maken door de aflossingsperiode van het verkregen voorschot te verlengen van 50 naar 80 jaar. Voor het laatste voorstel was echter herziening van de wet nodig, terwijl het voorstel van 'De Arbeiderswoning' binnen de wettelijke mogelijkheden viel, doordat de Wet naast het verlenen van voorschotten ook onder bepaalde gevallen de mogelijkheid tot subsidiëring liet.

Dat de consequenties van de aanvragen niet geheel waren overzien blijkt uit de correspondentie tussen Keppler en Wibaut, welke laatste naast commissaris van de vereniging, ook lid was van de Gemeenteraad van Amsterdam voor de 'Sociaal Democratische Arbeiderspartij' (S.D.A.P.). Keppler vraagt of de inkomsten van de toekomstige huurders van de 'goedkope' woningen van de vereniging niet aan zekere voorwaarden moet voldoen: "Ontvangen kinderrijke families reductie? Moeten wij groote gezinnen animeren de woningen te huren?"²⁸ En ook J.W.C. Tellegen, de toenmalige directeur Bouw en Woningtoezicht, die door de wethouder de aanvraag ter behandeling heeft gekregen vraagt zich vertwijfeld af "op welke wijze de vereniging de garantie wil krijgen dat de verhuur, tegen deze lage prijs, wel aan de juiste gezinnen geschiedt."²⁹ Uit het Beredeneerd Verslag van Bouw- en Woningtoezicht uit 1909 blijkt dat de vereniging in 1908 heeft verzocht om voorschot en bijdrage voor 255 woningen onder de volgende argumentatie: "Deze aanvraag houdt verband met het heffen van maatregelen tot het tegengaan van overbevolking van woningen".³⁰ De behandeling van de aanvraag van de vereniging ondervindt vertraging. De vereniging wijzigt haar plannen en doet in 1911 een nieuwe aanvraag, nu voor 720 woningen. De ontwikkeling van de plannen voor de woningen

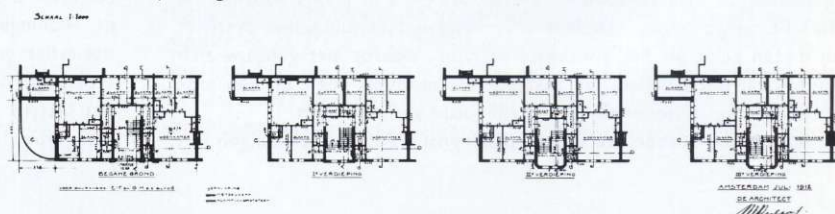
Woningbouw voor 'De Arbeiderswoning' aan het Javaplein, 1911-15, verkaveling en blokopbouw.

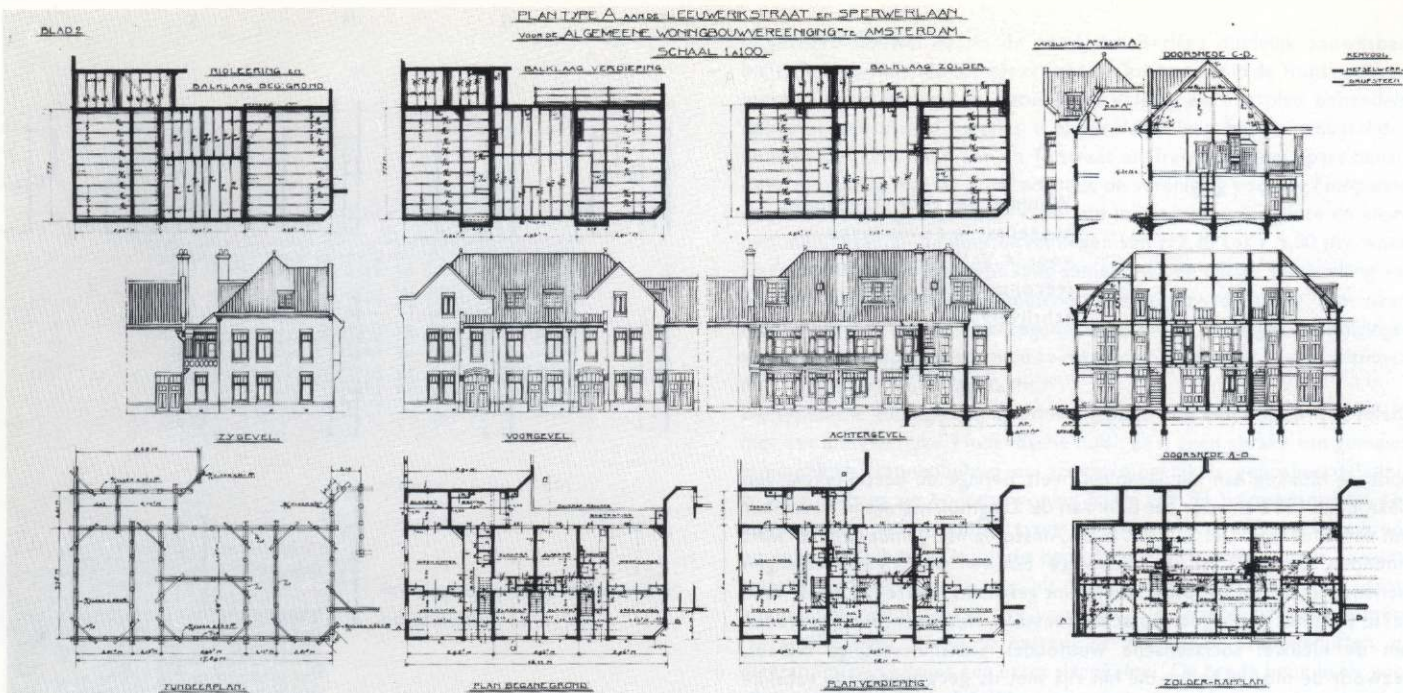

A. Keppler, woningtypes voor 'De Arbeiderswoning', 1910.

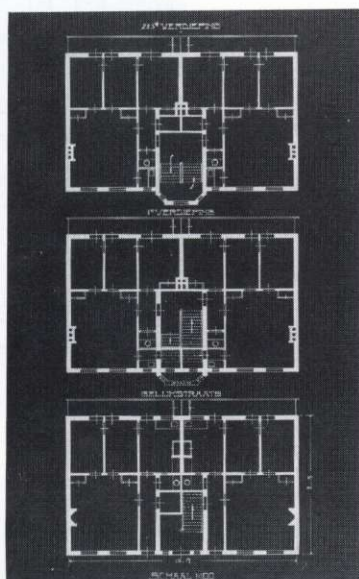
heeft inmiddels een interessante loop genomen. De aanvankelijke aanvraag uit februari 1908 betreft een dubbel perceel, met een trapportiek, dat acht woningen ontsluit. De naam van de ontwerper van de plattegronden is onbekend, maar die van Keppler lijkt heel aannemelijk. In het archief van Berlage bevindt zich een ongedateerd 'Plan-Arbeiderswoningbouw'. Gezien de overeenkomsten tussen deze tekeningen en die van de eerste aanvraag en ook gezien de overeenkomsten met het plan uit 1911, rijst het vermoeden dat deze tekeningen tussen het eerste en tweede plan van de vereniging werden gemaakt. Dat zou kunnen betekenen dat Berlage reeds in een vroeg stadium niet alleen als commissaris, maar ook als architect bij de ontwikkeling van de plannen was betrokken. Niettemin is het zo goed als zeker dat Keppler ook weer de auteur was van de plattegrond-typen voor het tweede plan, die hij reeds in 1910 samen met de plattegrond van het eerste plan in een brochure van de Amsterdamsche Woningraad had gepubliceerd.³¹ In juni 1911 wordt Berlage samen met K.P.C. de Bazel uitgenodigd om bouwvoorstellen voor de vereniging te ontwikkelen. De Bazel krijgt een lokatie toegewezen aan het Van Beuningenplein en Berlage één

Woningbouw voor 'De Arbeiderswoning' aan het Javaplein, 1911-15, type A, plattegronden.

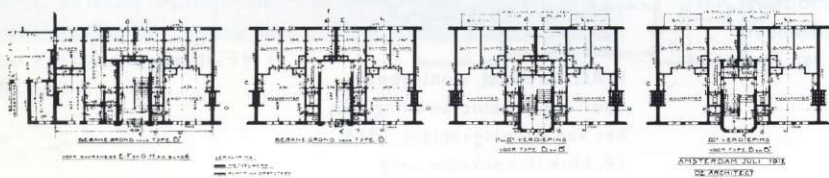

Woningbouw voor 'A.W.V.' aan het Spreeuwenpark, met J. van Epen, 1912-14, type A, plattegronden, aanzichten en doorsneden.

Ontwerpstudie, op basis van Keppler's woningtypes, 1911, plattegronden,

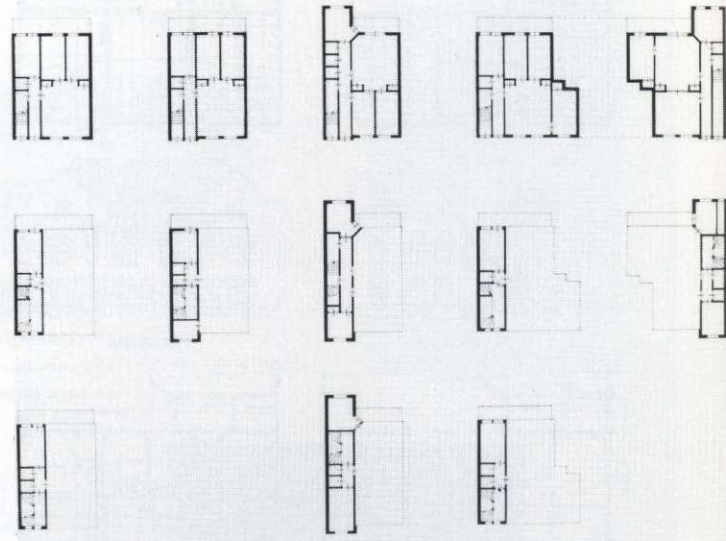
Woningbouw voor 'De Arbeiderswoning' aan het Javaplein, 1911-15, type B, plattegronden.

aan de Zaagmolenstraat en één aan het Javaplein. De door Keppler geleverde plattegrond dient als uitgangspunt voor de plannen. Die plattegrond is een regelrechte kopie van het type dat door Henry Roberts werd ontworpen voor de Wereldtentoonstelling van 1851 te Londen en in Nederland in licht gewijzigde vorm bekend werd in het 'Verslag aan den Koning' uit 1855.³² Keppler bracht het opnieuw onder de aandacht. Opvallend is het centrale trappenhuis, dat acht woningen ontsluit, waardoor voor de samenstelling van het bouwblok niet de afzonderlijke woning maatgevend is, maar de maat van twee woningen, die zijn gespiegeld rond de trap. De slaapvertrekken zijn aan de binnenzijde van het blok gesitueerd, terwijl aan de straatkant de woonvertrekken en trappenhuisen liggen. Verder heeft men in plaats van een keuken de beschikking over een spoelhok, waardoor de bereiding van maaltijden e.d. in de woonkamer moest gebeuren.

De gelijkkluidende opdracht aan Berlage en De Bazel maakt interessante vergelijkingen mogelijk. In de Zaagmolenstraat hield Berlage zich aan de voorgegeven vorm van het bouwblok en aan het Javaplein verkleinde hij het tot drie zelfstandige blokjes. De Bazel werkte precies de andere kant op. Zowel het eerste als het tweede blok aan het Van Beuningenplein zijn samenvoegingen van twee blokkavels. Opvallend is het door De Bazel ontworpen plattegrondhoektype. De diagonale plaatsing van het trappenhuis daarin, geeft het bouwblok op de hoek een zekere continuïteit. Berlage kapt daarentegen de blokken op de hoeken af. Tussen de gevels aan de Zaagmolenstraat en het eerste blok aan het Van Beuningenplein zitten grote overeenkomsten. In beide gevallen zijn de trappenhuisen en hoeken tot sterke accenten gemaakt. Het tweede blok van De Bazel krijgt aan het plein diepe inspringingen, waarvoor hij op slimme wijze het al genoemde hoektype gebruikt. De grote plasticiteit wordt nog eens extra benadrukt door de verhoging van het dak ter plaatse van de hoek-typen. Ook de puntgevels boven de trappenhuisen zijn veel zwaarder aangezet. In zijn ontwerpen voor gemeentelijke woningbouw uit 1917 in de Spaarndammerbuurt heeft het kolossale dak met zijn grote oversteek een nog veel overheersender betekenis. Bij Berlage blijft het dak zeer bescheiden. Hij bepaalt zich aan het Javaplein tot de sterke plasticiteit van de trappenhuisen, de open hoeken en de ritmische opeenvolging van de drie blokjes. Zowel voor de inspanningen van Berlage als van De Bazel geldt, dat zij het blok niet louter opvatten als een verkavelingsmodel. Juist met behulp van een eenvoudig assortiment aan woningtypes, van eenvoudige schakelingen en herhalingen, met eenvoudige architectonische middelen voor de gevel en de dakvorm zijn zij in staat het blok als architectonische eenheid te definiëren.

Woningtypes voor etagebouw, toegepast in de woningbouw voor 'A.W.V.', type F, G, H, K, L (reconstructie door de schrijver).

Voor de blokken aan het Javaplein heeft Berlage de bestektekeningen klaar in juli 1912 en voor het blok aan de Zaagmolenstraat in november van datzelfde jaar. De S.D.A.P. in de Amsterdamse gemeenteraad heeft inmiddels de verhuur van nieuw te bouwen woningwet-woningen 'beneden kostprijs' tot programmapunt gemaakt. Niettemin zal de raad pas in 1913 het gevraagde voorschot toestaan. Het krachtadig optreden van de nieuwe, socialistische wethouder volkshuisvesting, Wibaut, bezwoor de moeilijkheden die het rijk met de gecombineerde subsidie en voorschotaanvragen had. Op 1 oktober 1914 wordt officieel het voorschot verleend en een jaar later op 16 oktober 1915 worden de huizenblokken aan de Zaagmolenstraat van Berlage en aan het Van Beuningenplein van De Bazel officieel geopend.

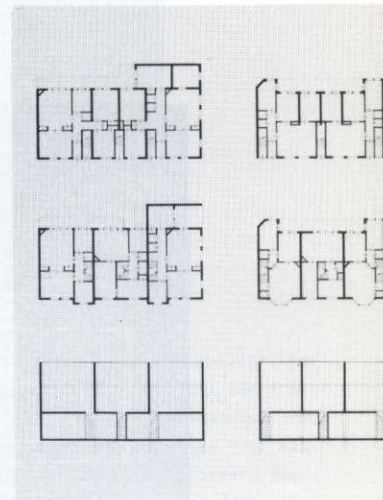
'De Algemene Woningbouwvereniging'

Nog voordat Berlage van de vereniging 'De Arbeiderswoning' de opdracht kreeg was hij door de 'Algemene Woningbouwvereniging (A.W.V.)' gevraagd als architect op te treden. De oprichting van deze vereniging was het initiatief van de actieve kaders van het Nederlandsch Verbond Vakverenigingen (N.V.V.). Voor de oprichtingsvergadering waren de besturen van de verschillende vakbonden uitgenodigd.³³ Keppler voerde er het woord over het doel van de vereniging. Het was niet de bedoeling een vereniging te stichten waarvan de leden een bepaalde religieuze overtuiging waren aangedaan of in een bepaalde beroepstak werkzaam waren. Het moest een algemene woningbouwvereniging worden met een open onbeperkte toetreding. Op de vergadering werd een voorlopig bestuur gekozen bestaande uit A. Keppler, L. Soesan, A. Kan, Mels J. Meijers, J.C. Mebius, E. Kupers, terwijl F.M. Wibaut en Jan A. van Zutphen zich als commissaris beschikbaar hadden gesteld.³⁴ Direct na de koninklijke goedkeuring van de vereniging in oktober 1910 krijgt Berlage de opdracht. Het bestuur meende in Berlage een goede keus te hebben gemaakt, aangezien het overtuigd was in Berlage iemand gevonden te hebben, "die onze leden soliede en voorzoover de bouwkosten zulks toelaten ook uit een esthetisch oogpunt voorbeeldige woningen zal bezorgen". En het voegt eraan toe dat het "misschien ook hieraan voor een niet gering deel te danken is, dat ons ledental speciaal na de ledenvergadering van 14 juni 1911 flink is vooruitgegaan".³⁵ Het was op die vergadering dat Berlage voor de vereniging zijn ontwerp presenteerde. Op dezelfde vergadering wordt het definitieve bestuur gekozen. Keppler trekt zich terug als bestuurslid van de vereniging vanwege zijn aanstelling als inspecteur van het Woningtoezicht bij het Gemeentelijk Bouw- en Woningtoezicht maar in die functie komt hij, nu als gemeentelijk commissaris, bij de vereniging terug. De voorkeur voor Berlage als architect werd mede bepaald door het feit dat de diamantbewerker die in de vakbeweging een leidende rol speelden in het bestuur van de A.W.V. ruim waren vertegenwoordigd en later 20% tot 25% van de leden uitmaakten. Het waren immers de voormannen van de diamantbewerker, Jan van Zutphen en Henri Polak, die Berlage de opdracht gaven voor het ontwerp van het gebouw van de Algemene Nederlandsche Diamantbewerkerbond, dat moest gelden als "het symbool van de arbeidende klasse, dat haar schoonheid en kracht tot uitdrukking bracht".³⁶

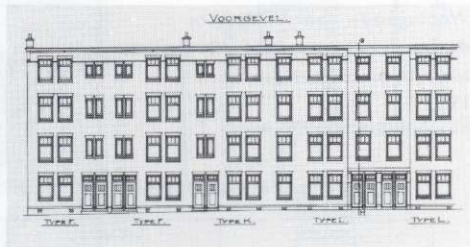
Berlage levert de ontwerpen voor een vijftal nieuwe complexen: Tolstraat, Transvaalbuurt, Spreeuwenpark, Nieuwe Tolstraat en Staatsliedenbuurt. De laatste twee worden uiteindelijk naar ontwerp van J. van Epen

Woningtypes voor laagbouw, toegepast in de woningbouw voor 'A.W.V.', type A, B, C, D, E (reconstructie door de schrijver).

A B

K.P.C. de Bazel, woningbouw voor 'De Arbeiderswoning' aan het Van Beuningenplein, 1914-18, blok II, hoekoplossing.

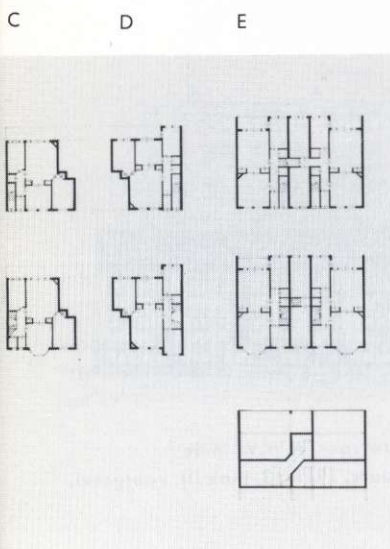

voorgevel, juni 1911.

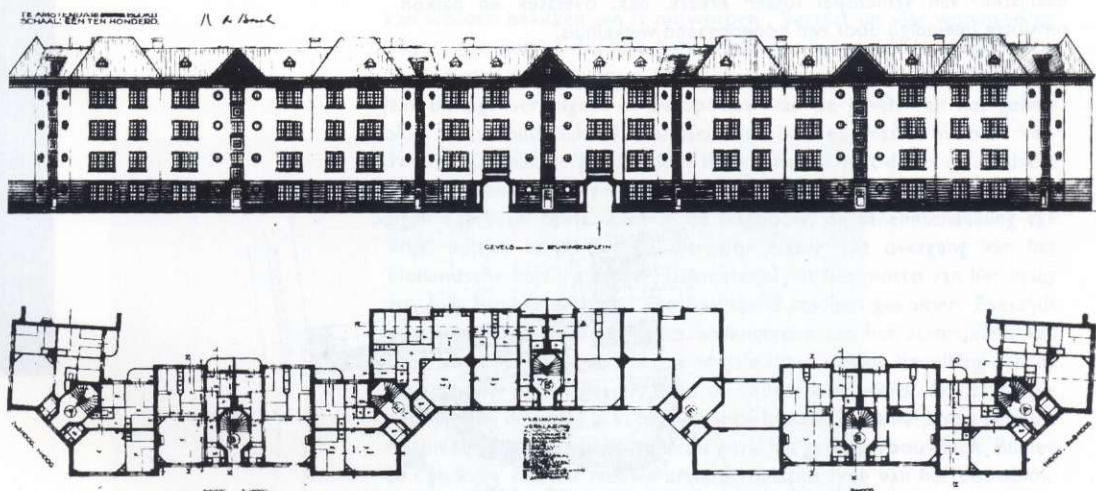
Woningbouw voor 'A.W.V.' aan de Tolstraat, 1911-13,

voorgevel, maart 1912.

uitgevoerd hoewel daarin de hand van Berlage duidelijk aanwijsbaar blijft. De verschillende complexen aan de Tolstraat en in de Transvaalbuurt worden door Berlage en door de vereniging als één plan behandeld, dat over een viertal locaties is verdeeld. Alleen bij de aanbesteding worden de complexen aan de Tolstraat en Transvaalbuurt apart behandeld. In overleg met de architect stelt de vereniging voor de complexen een serie woningtypen voor, variërend in grootte, voor grote en kleine gezinnen, waarvan de huur uiteenliepen van f 2,20 tot f 5,50 per week. Deze variatie in woningtype hing samen met de eerste doelstelling van de vereniging. Wilde de 'Algemene Woningbouwvereniging' haar naam recht doen dan diende ze in tegenstelling tot de 'belangen'-verenigingen voor iedereen open te staan en te rekenen met grote en kleine gezinnen, met uiteenlopende draagkracht.³⁷

De typen die Berlage hier gebruikt hebben nog een vrij directe relatie met het afzonderlijke 'Hollandsche huis'. Er is geen sprake van gemeenschappelijke trappenhuizen en zoveel mogelijk is geprobeerd iedere woning, althans de benedenwoning apart van de bovenwoningen, een eigen opgang te geven. De typen hebben vrijwel allemaal een brede en een smalle beuk. De brede beuk is in principe een kamer-en-suite, waarbij een van de kamers als tweede woonvertrek, of als grote slaapkamer wordt gebruikt of verdeeld is in twee smalle slaapkamers. De smalle beuk bevat de entree, de gangen, de trappenhuizen, de dienstruimten en soms een extra slaapkamer. De brede beuk heeft voor alle typen nagenoeg dezelfde maat en is in zekere zin de constante in de serie. De variaties komen tot stand door veranderingen in de smalle beuk, die door verlenging soms uit de voor- en achtergevel komt te steken en een extra kamer kan bevatten. Bij enkele typen zoals C en D, K en L en type F voor de woningen aan het Spreeuwenpark zit de variatie in de toevoeging van een tweede smalle beuk met slaapkamers. Een ander thema dat in deze serie typen is uitgewerkt is de mogelijkheid van samenvoeging van typen. De typen C en D en ook K en L komen altijd paarsgewijs voor vanwege de gemeenschappelijk gebruikte, extra tussenbeuk. Terwijl de typen A, B en F voor de laagbouw, ingewikkelder groeperingen zijn. De typen A en B die een variant zijn op de door J.H.W. Leliman in 1913 voor de vereniging 'Eigen Haard' ontworpen '2 op 3'-woningen aan de Zeeburgerdijk zijn groepen van elk vijf woningen: twee kleinere op de begane grond en daarbovenop drie grotere, die voor extra slaapkamers de ruimte in de kap ter beschikking hebben. Het doel van deze groeperingen lijkt te zijn geweest om in de meest kleine samengestelde eenheden al een zo groot mogelijke differentiatie aan woninggroottes onder te brengen, waardoor grotere en kleinere woningen, grotere en kleinere gezinnen optimaal in een project zouden worden gemengd wat volstrekt overeenkomt met de doelstelling van de vereniging n.l. voor iedereen te willen bouwen. Is er bij de vierhoogbouw voornamelijk sprake van drie- en vierkamerwoningen, waarbij type L met zijn dubbele woonkamer eruitspringt, bij de laagbouw zien we juist door de bruikbaarheid van de zolderverdieping een menging van drie-, vier-, vijf- en zeskamerwoningen.

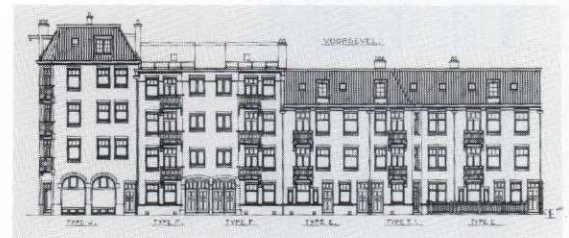
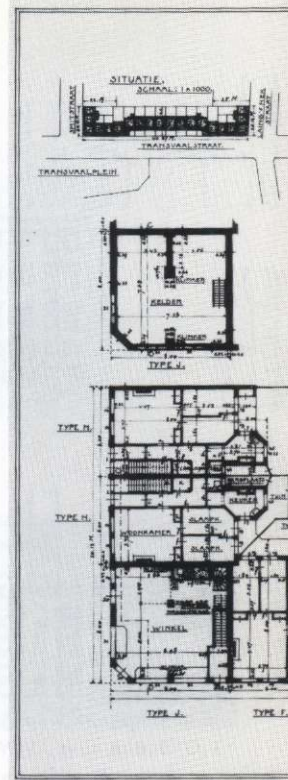

K.P.C. de Bazel, woningbouw voor 'De Arbeiderswoning' aan het Van Beuningenplein, 1914-18, blok II

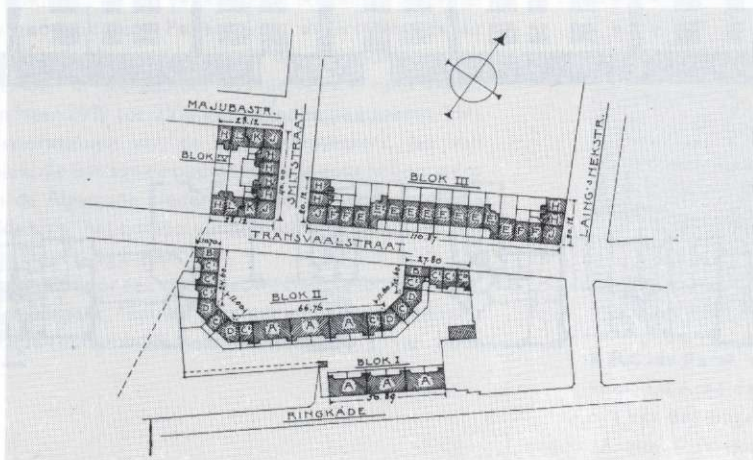
Blijkens de jaarverslagen van de verniging moeten de plannen voor de bebouwing van de Tolstraat en de Transvaalbuurt er aanvankelijk anders hebben uitgezien.³⁸ Voor de woningen aan de Tolstraat werd een veel kleiner stuk grond toegewezen dan werd gevraagd. Na de bouw van het eerste kleine deel heeft voltooiing van het complex eerst in 1918 plaatsgevonden. Het plan in de Transvaalbuurt is op aanwijzing van de Dienst Publieke Werken ingrijpend gewijzigd. Op het Transvaalplein moeten nog twee kleine blokjes van elk 9 woningen hebben gestaan, die echter door P.W. werden afgewezen omdat het aanleggen van een straatje in het bouwblok 'zgn. achterbuurtjes' zou doen ontstaan. Op voorstel van P.W. werd het plein open gehouden en voor speelgelegenheid ingericht. Verder is pas in een later stadium de Smitsstraat rechtdoor getrokken waardoor het rechthoekige blokje aan de westzijde pas later aan het plan is toegevoegd.

Tussen 1 april en 14 juni 1911 worden door Berlage bouwplannen ontworpen en een voorlopige exploitatierekening vastgesteld, op grond waarvan, na presentatie van de plannen, de vereniging besluit de stukken grond in erfpacht te nemen. In 1912 wordt zowel in de Tolstraat als in de Transvaalbuurt met de bouw begonnen. Van de complexen aan de Tolstraat en in de Transvaalbuurt bestaan twee ontwerpvarianten. De eerste is gedateerd juni 1911 en de tweede maart/april 1912; de laatste is uitgevoerd. Het belangrijkste verschil tussen beide varianten is te vinden in de geveluitwerking. We nemen als voorbeeld de Tolstraat. In horizontale zin blijft de gevel zowel in het plan uit 1911 als van 1912 gelijk. Het essentiële verschil tussen de twee ontwerpen is te vinden in de betekenis van de ramen in de gevel. In het eerste ontwerp is alles strenge eenvoud wat de klok slaat. Twee soorten ramen zijn er: kleine, die altijd paarsgewijs voorkomen en het trappenhuis aanlichten en grote, waarachter zich de slaapkamers en in geval ze dicht tegen elkaar aanstaan, de woonkamers bevinden. In het tweede ontwerp is het veel ingewikkelder. De stenen uitkragingen boven de voordeuren van de typen H en L, bevinden zich nu ook boven de voordeuren van type F. Het is van belang te zien dat dat niets te maken heeft met de functie van het vertrek erachter, want bij type F is dat een trappenhuis, bij L een slaapkamer en bij H een keuken. Het komt voort uit de wens de vlakke gevel te verlevendigen en vindt daarvoor, terplekke van de gemakkelijk te variëren smalle beuk, vanuit de plattegrond geredeneerd aanleiding tot het vormen van uitbouwsels. De woonkamers hebben op de verdiepingen naast het ene grote raam openslaande deuren met een balkon gekregen, terwijl aan de woonkamer van type K op de verdiepingen een erker is toegevoegd. De aanvankelijke strenge gevel heeft nu een zeer gevarieerd beeld door de opeenvolging van dichte stenen uitkragingen, balkons en erkers van timmerwerk, tegen de achtergrond van een bakstenen wand met ramen van gelijke grootte. Iets van dien aard is ook met het project in de Transvaalbuurt gebeurd. De aanvankelijk eenvoudige behandeling van de hoekpartijen van het blok aan de noordzijde van de Transvaalstraat is veel plastischer geworden. De prachtige opeenvolging vanuit het lagere, terugliggende middendeel, naar de hogere, naar voren stekende zijvleugels is een ongeëvenaard spel van schuine en platte daken, van opklimmende daklijsten, van samenspel tussen erkers, dak, overstek en balkon, tenslotte beëindigd door een hoogopgaand winkelhuis.

Woningbouw voor 'A.W.V.' in de Transvaalbuurt, 1911-13, blok III, plattegronden, april 1912.

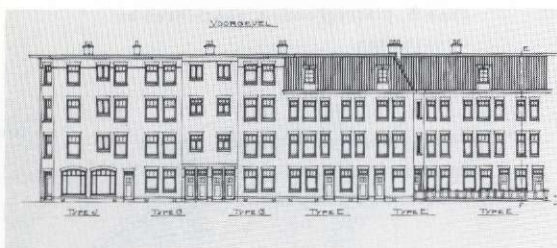
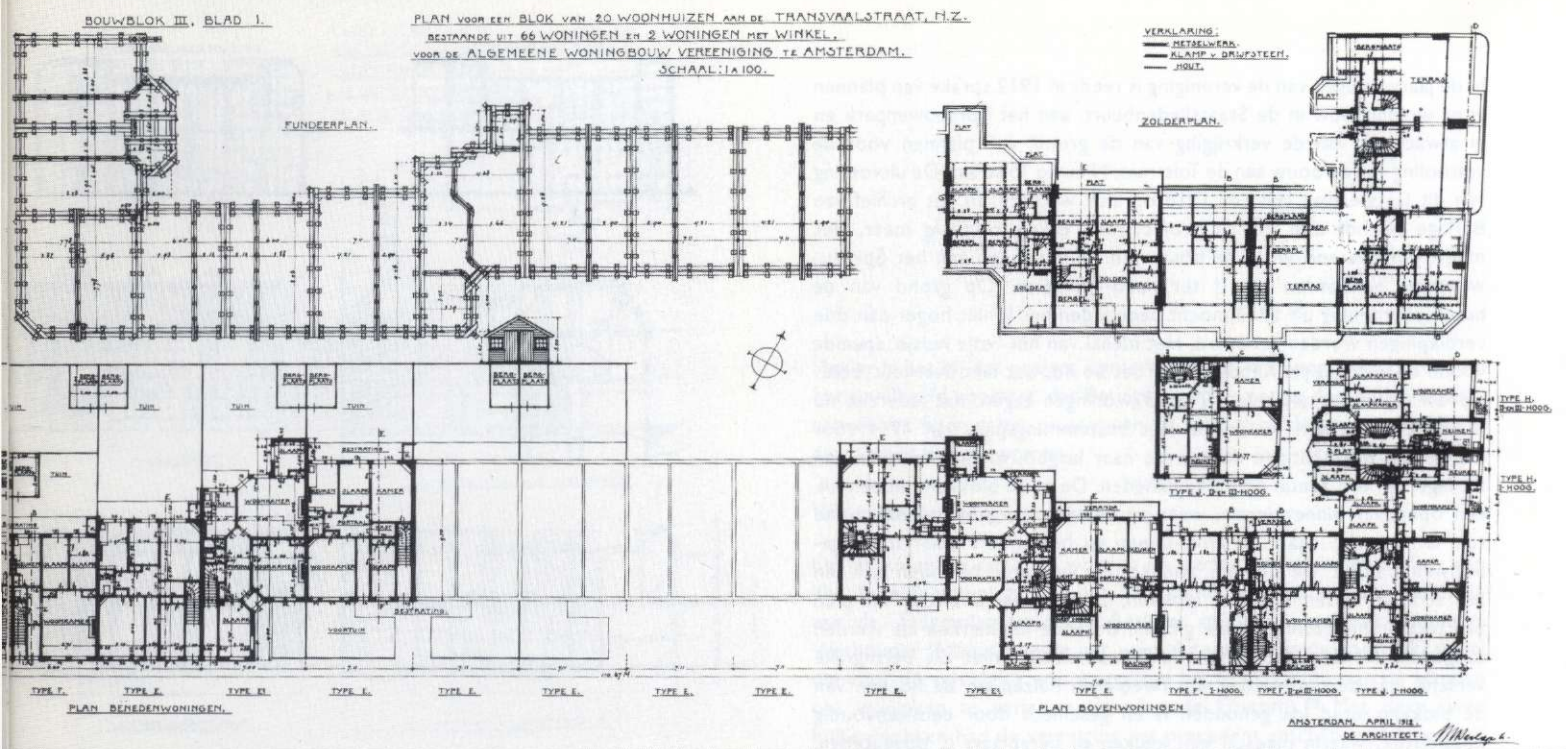

Woningbouw voor 'A.W.V.' in de Transvaalbuurt, 1911-13, blok III, voorgevel, april 1912.

Woningbouw voor 'A.W.V.' in de Transvaalbuurt, 1911-13, situatie en blokopbouw.

Woningbouw voor 'A.W.V.' in de
Transvaalbuurt, 1911-13, blok III, voorgevel,
juni 1911.

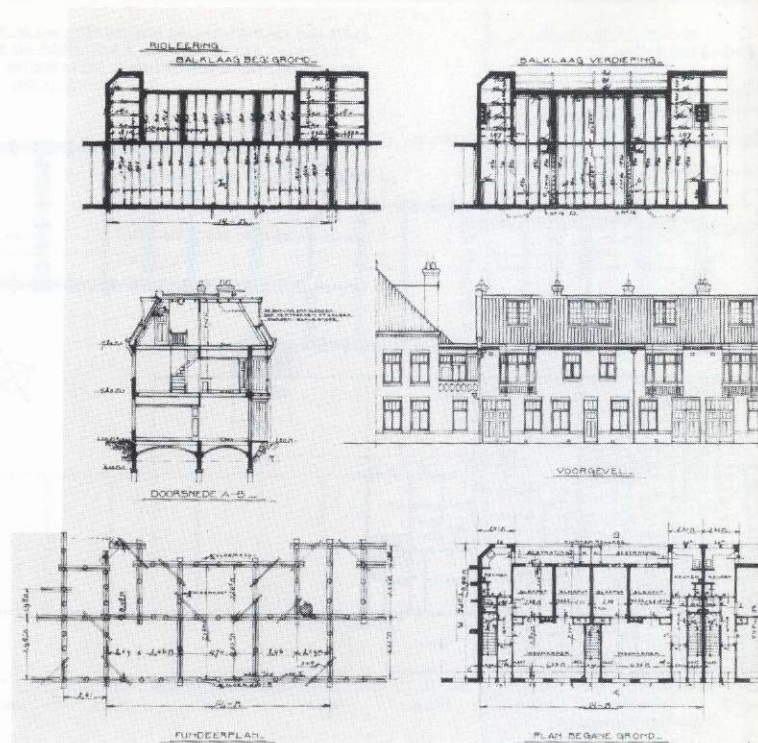
Woningbouw voor 'A.W.V.' in de
Transvaalbuurt, 1911-13, blok II.

Eigenlijk zijn de geveltekeningen van de woningbouwprojecten voor de 'A.W.V.' zeer merkwaardig. Nergens heeft Berlage een overzicht van het gevelbeeld van de afzonderlijke blokken getekend. Daarentegen heeft bij de uitwerking van de woningtypen wel elk huis zijn eigen geveltype gekregen. Het totale gevelbeeld ontstaat eenvoudigweg door de aanenschakeling van geveltypen. Voor de preciese plaats van de woningtypen in het blokbouw en dus ook van het geveltype in het totale gevelbeeld gebruikt Berlage geen vaststaande regel. Dat geldt niet voor het type J, het winkelhuis, dat een hoektype is. Voor de schakeling geldt de regel, dat twee woningen altijd gespiegeld geschakeld worden en, zoals reeds uitvoerig uiteengezet, sommige typen altijd gegroepeerd voorkomen. Voor het overige kunnen alle typen in een willekeurige orde in de laagbouw of vierhoogbouw worden samengevoegd. De compositie van het gevelbeeld is dus louter gevolg van de ordening van de typen in de plattegrond van het blok. De simpele regels van groepering en schakeling, gaven Berlage samen met de voorgefabriceerde geveltypen, klaarblijkelijk voldoende garantie voor een bevredigend architectonisch beeld. De conclusie is eenvoudig: wat als apart huis kan worden bekeken -en is ontworpen-, bestaat uit vier woningen op elkaar. Aan het bij dat huis behorende geveltype valt de afzonderlijke woning niet te herkennen. Door de spiegelschakeling van de huizen laat Berlage vervolgens in de opbouw van de gevels van het gehele blok het afzonderlijke 'Hollandsche huis' als expressief moment verdwijnen. De maatvergroting door de symmetrie richt direct de aandacht op het gehele blok, terwijl de kleinste bouwsteen, het woningtype geen eigen expressie heeft. Zelfs in de laagbouw, de aanenschakeling van 'vrije' huisjes krijgt Berlage dit voor elkaar. De overgang van het 'Hollandsche huis' naar het 'Hausmaterial' uit het motto van het essay van A.E. Brinckmann is in een beslissend stadium gekomen. Enerzijds beantwoordt de diversiteit van woningtypen aan het assortiment van eisen dat door de verschillende sociale lagen van de bevolking aan de woningbouw wordt gesteld. Aan de andere kant wordt de ruimtelijke opbouw van de typen in eerste instantie bepaald door het soort gebouw waarin ze zijn ondergebracht, in dit geval het gesloten bouwblok. Binnen de condities van het nieuwe architectonische type van het bouwblok, hebben de afzonderlijke woningtypen geen expressieve functie.

In de jaarverslagen van de vereniging is reeds in 1912 sprake van plannen voor woningbouw in de Staatsliedenbuurt, aan het Spreeuwenpark en in afwachting van de verkrijging van de grond, van plannen voor de voltooiing van de bouw aan de Tolstraat, Nieuwe Tolstraat. De uitvoering van dit laatste plan laat tot 1918 op zich wachten. In het archief van Berlage bevindt zich van dit project geen enkele tekening meer. Het meest voortvarend werd de bouw van de woningen aan het Spreeuwenpark, benoorden het IJ ter hand genomen. Op grond van de bouwverordening uit 1912 mocht benoorden het IJ niet hoger dan drie verdiepingen worden gebouwd. Het ideaal van het 'vrije huisje' speelde vooral de invloedrijke Keppler door het hoofd, wat niet betekent, zoals we dat bij de ingewikkelde '2 op 3'-woningen zagen, dat iedereen nu op de grond kwam te wonen. Het bestemmingsplan van 1914 voor dat gebied bekrachtigde deze wens naar laagbouw. Aan het plan van Berlage zijn een aantal opmerkelijkheden. De twee blokken hebben elk een openbaar binnenterrein, waarvan het ene als gemeenschappelijke tuin is ingericht, naast de privé-tuinen en het andere door schoolgebouwen is bezet. De kleinere, goedkopere woningen bevinden zich aan het straatje tussen de twee blokken, zonder veel uitzicht. Het plan beschikt architectonisch over globaal dezelfde kenmerken als werden aangeduid bij de Tolstraat en de Transvaalbuurt met dit belangrijke verschil, dat de ontmoeting van twee rijen huizen op de hoeken van de blokken altijd los gehouden is en geschiedt door een eenvoudig koppelstuk, waarin meestal een keuken of bergplaats is opgenomen. Dat bevordert de kwaliteit van de hoekwoningen en heeft interessante plastische gevolgen.

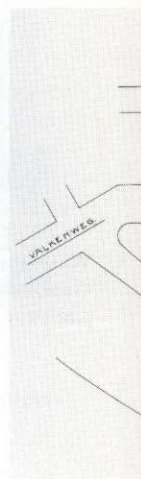
Onderaan de tekeningen uit 1914 ziet men naast de handtekening van Berlage ook die van J.C. van Epen staan. Het woord "architect" is verlengd tot "architecten". Onder de woorden "Amsterdam: Januari: 1914" kan men nog vaag herkennen "Amsterdam: October 1912". In die periode is Berlage verhuisd van Amsterdam naar Den Haag, om daar in dienst te treden van de firma Müller, wat volgens Singelenberg op 1 september 1913 een feit werd.³⁹ Samen met de verhuizing gold bij de indiensttreding als voorwaarde dat Berlage nog uitsluitend voor de firma opdrachten zou uitvoeren. Het betekende dat hij lopende opdrachten van de hand moest doen en slechts in bepaalde gevallen, zoals voor het uitbreidingsplan Amsterdam-Zuid dispensatie kreeg. De verbintenis met de firma duurde tot 1919. Het is niet precies duidelijk hoe de gang van zaken is geweest. Van Epen had reeds eerder als zelfstandig architect woningbouw ontworpen. Zijn vriendschap met Wibaut en de waardering voor zijn woningbouw is vermoedelijk van de kant van de A.W.V. aanleiding geweest om Van Epen voor te dragen als opvolger voor Berlage. Hoe dan ook in januari 1914 wordt het werk niet meer gedaan op het bureau van Berlage in Den Haag, maar in Amsterdam bij Van Epen. De uitvoering van het project aan het Spreeuwenpark werd begeleid door Van Epen.

De ontwerpen voor de projecten in de Staatsliedenbuurt en aan de Tolstraat/Nieuwe Tolstraat, zijn in zekere zin varianten op de eerste drie projecten voor de vereniging. De ontwerptekeningen van de bebouwing in de Staatsliedenbuurt aan de Van Hallstraat en De Kempnaerstraat van januari 1913 tonen grote overeenkomsten met de plannen uit de Transvaalbuurt. De kop van het bouwblok aan de Smitsstraat heeft direct model gestaan voor de bebouwing aan De Kempnaerstraat en datzelfde geldt voor het terugwijkende blok aan de Transvaalstraat voor de bebouwing aan de Van Hallstraat. De blokjes aan de Kempnaerstraat zijn zelfs een letterlijke kopie. In juni 1913 wordt een nieuw plan getekend omdat het stratenplan voor het gebied is gewijzigd: waarna nog eens een verandering aangebracht wordt in de perceeluitgifte aan de Van Hallstraat. In oktober 1913 worden de tekeningen ingediend. Doch in 1914 wordt er opnieuw over het stratenplan en de grond gebakkeleid. Uiteindelijk begint in 1917 de bouw. Het plan is dan geheel onder beheer van Van Epen, die voor het eerst voor de vereniging een trapportiek toepast. Ook voor de in 1918 gerealiseerde voltooiing van de Tolstraat/Nieuwe Tolstraat krijgt in tegenstelling tot het eerste deel een dergelijke trapportiek-ontsluiting.

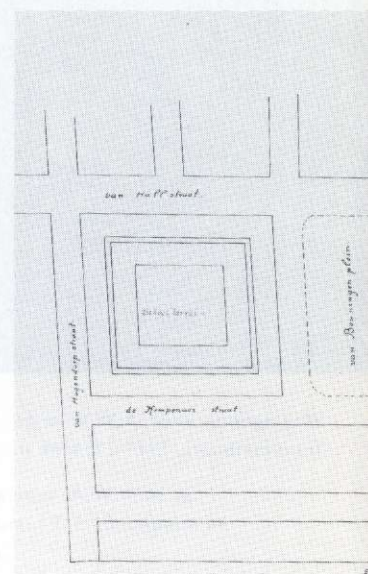

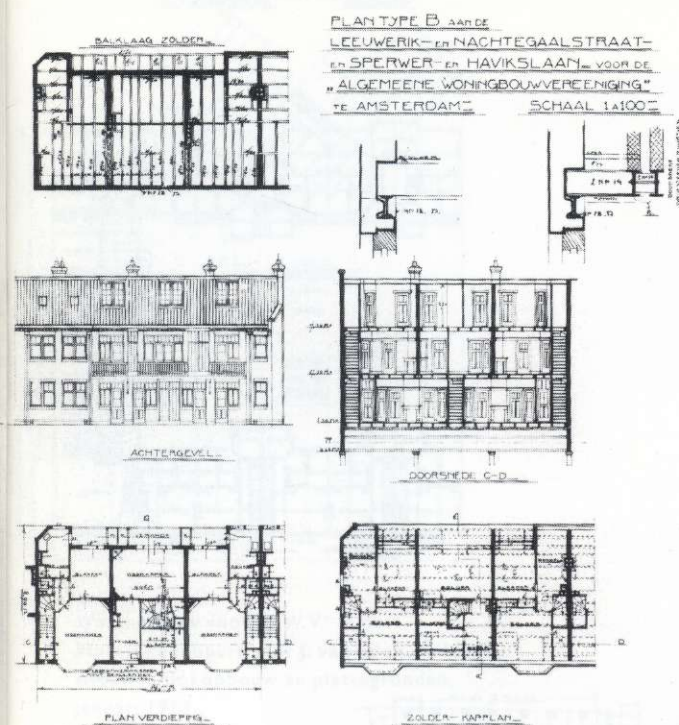
Woningbouw voor 'A.W.V.' aan het Spreeuwenpark, met **J. van Epen**, 1912-14, type B, plattegronden, aanzichten en doorsneden.

Woningbouw voor 'A.W.V.' aan het Spreeuwenpark, met **J. van Epen**, 1912-14, situatie en blokopbouw.

Woningbouw voor 'A.W.V.' in de Staatsliedenbuurt, met **J. van Epen**, 1913-19, situatie van de drie blokken. Geheel links het grote vierkante blok van De Bazel aan het Van Beuningenplein.

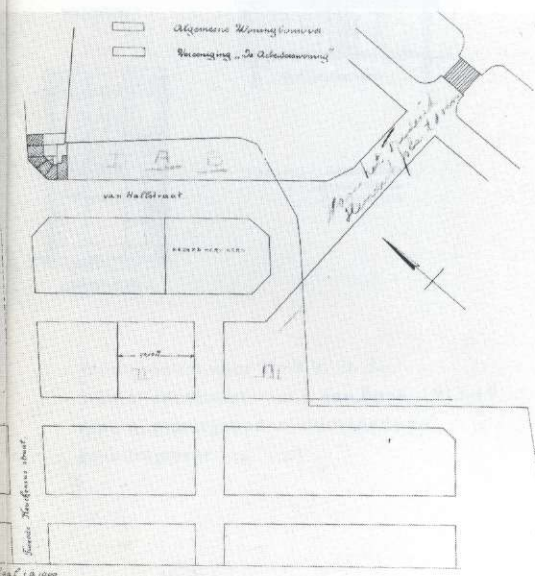
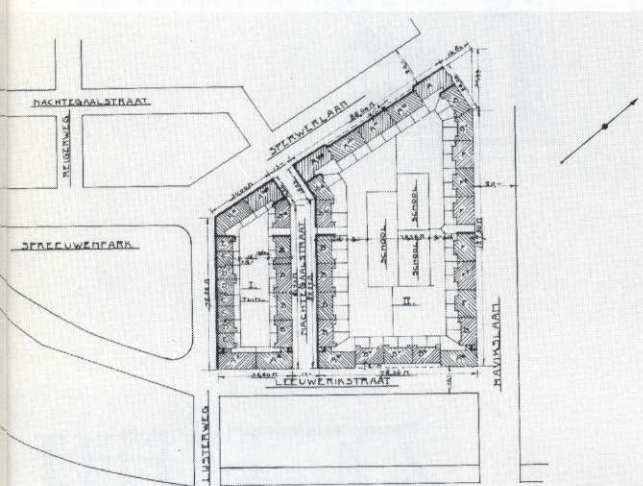

Verder is het bij dat project opmerkelijk dat Van Epen hier consequent het gevelbeeld voortzet, dat Berlage voor het eerste deel had getekend, terwijl Van Epen in het project van de Staatsliedenbuurt een veel meer eigen gevel had ontworpen.

'Het 2000-woningenplan'

Op zaterdag 16 oktober worden de eerste twee huizenblokken van 'De Arbeiderswoning', aan het Van Beuningenplein van De Bazel, en aan de Zaagmolenstraat van Berlage, officieel in gebruik genomen. Wethouder Wibaut voerde het woord en wees op de voortrekkersrol die voor de vereniging was weggelegd bij de realisering van de plannen om woningen te verhuren beneden de kostprijs.⁴⁰ Met deze twee huizenblokken had de vereniging het precedent geschapen, dat het pad moest effenen voor de uitvoering van 'het 2000-woningenplan' van de S.D.A.P. ingediend in de gemeenteraad in juni 1911 en in het verlengde daarvan van de gemeentelijke woningbouw in het algemeen. Dat dit niet alleen een conclusie achteraf is laat zich afleiden uit de precisie waarmee de rol van de vereniging was gepland. Al vanaf het eerste initiatief van de vereniging in 1908 had Wibaut dat voorstel een veel algemenere strekking gegeven door het te zien als de basis van de volkshuisvestingspolitiek zoals die door de S.D.A.P. in de gemeenten moest worden ingevoerd. In het blad 'De Gemeente' houdt hij meerdere malen een pleidooi om met extra bijdragen te bouwen voor krotbewoners en voor grote gezinnen en in die zin de activiteiten van de verenigingen en gemeenten te vergroten.⁴¹ Hij achtte dat noodzakelijk vanwege het feit dat de door het Rijk gegeven voorschotten voor de bouw van woningen tegen gematigde rente, zoals dat door de woningwet mogelijk was geworden, uiteindelijk aan de grote woningnood in de steden geen soelaas bood, domweg omdat de huren dan nog te hoog bleven. Voorts had het Rijk al eerder en uitsluitend in het kader van krotopruiming een bijdrage in het exploitatietekort van nieuwgebouwde woningen toegestaan. Dat werd aangegrepen om een meer algemene politieke stellingname te formuleren. Het verschil tussen het voorstel van de vereniging uit 1908 en dat uit 1911 is een kwestie van schaalvergroting, al was het alleen al om te laten zien van welk een omvang de woningnood was.

De politieke consequentie van dit enorme probleem wordt door de S.D.A.P. getrokken met het 2000-woningenplan.⁴² Dit plan dat door de gemeente zelf 2000 woningen wil laten bouwen met voorschotten en bijdragen wordt in 1911 vrijwel tegelijk met de definitieve aanvraag van 'De Arbeiderswoning' in de gemeenteraad ingediend. Het beslissende verschil tussen beide initiatieven is dat het ene komt van een particuliere, in het kader van de volkshuisvesting erkende vereniging, terwijl het andere een overheidsinitiatief is. De woningwet uit 1901 had aan de gemeenten weliswaar in de uitvoering van de wet een belangrijke taak toebedeeld, de bouw van woningen was echter gelaten aan het particulier initiatief van de verenigingen die werkten in het belang der volkshuisvesting. Aan de gemeenten was in hoofdzaak een passieve taak toebedacht in het vaststellen van een bouwverordening en bewoningsvoorschriften, in het opstellen van statistieken over woningvoorraad en bewoning, in het houden van toezicht op woningbouwverenigingen enz... De enige actieve taken lagen in de sfeer van aanzegging tot woningverbetering of onbewoonbaarverklaring van krotten en het onteigenen van de grond. Het bouwen zelf bleef zaak van de particuliere bouwondernemer en van de particuliere woningbouwverenigingen. Van een actief volkshuisvestingsbeleid door de gemeenten kon onder deze voorwaarden echter geen sprake zijn. De weloverwogen strategie rond de precedent schepende initiatieven van de vereniging 'De Arbeiderswoning' had dan ook ten doel de gemeente de onvermijdelijkheid van een actief en gecoördineerd volkshuisvestingsbeleid voor te houden.

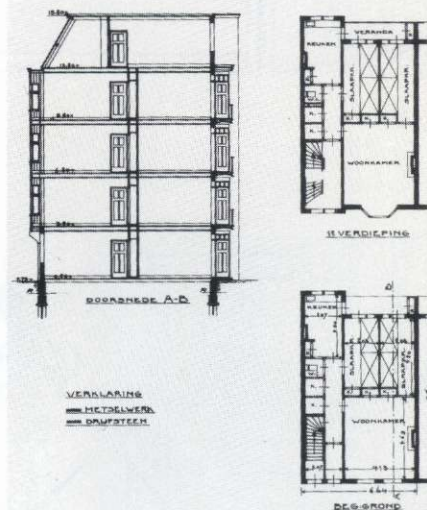
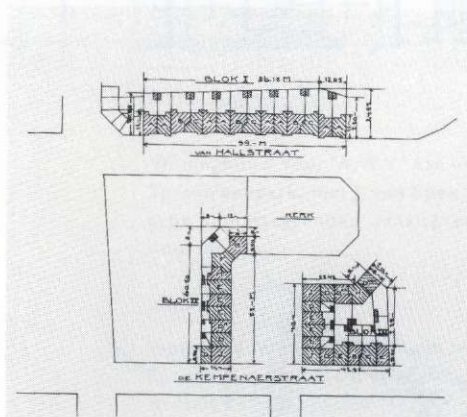
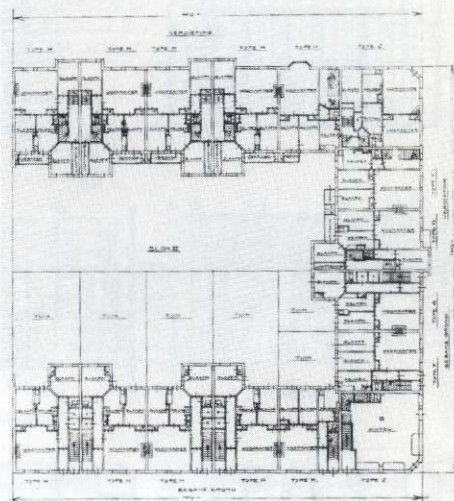

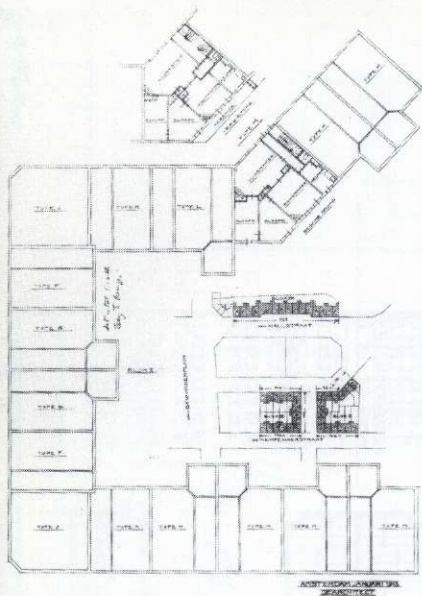
Zomin als de gemeenteraad het gemakkelijk vond om in te stemmen met de voorstellen van 'De Arbeiderswoning', zo min weet ze raad met het 2000-woningenplan. Eind 1913 is er nog steeds geen antwoord op het voorstel. Bij de behandeling voor de begroting voor het jaar 1914 dringt de S.D.A.P. aan op de benoeming van een zesde wethouder, die zich in het bijzonder met volkshuisvesting zal moeten gaan bezighouden. Men stelt iemand uit eigen gelederen kandidaat: Wibaut. In maart 1914 wordt Wibaut geïnstalleerd.⁴³ Hij geeft onmiddellijk de directeur Bouw- en Woningtoezicht, Tellegen, de opdracht advies uit te brengen, dat hij in juni 1914 ontvangt. Inmiddels heeft de raad 'De Arbeiderswoning' de voorschotten toegestaan, maar het rijk blijft nog weigeren.

Intussen was Keppler niet stil blijven zitten. Hij had een boekje samengesteld met de titel 'Gemeentelijk Woningbouw', waar hij argumenten voor en tegen de gemeentelijke woningbouw verzamelde en inventariseerde wat er op dat gebied sinds de instelling van de woningwet was gebeurd. Volgens de wet kan de gemeente voor eigen rekening woningen laten bouwen, "in geval dit noodzakelijk is voor de richtige uitvoering der woningwet". Bij de bezwaren tegen de gemeentelijke woningbouw geldt altijd het argument dat daardoor de markt voor de particuliere ondernemer verpest zou worden. De heersende gedachte bij de voorstanders, die het tegenargument in twijfel trekken is dat tot gemeentelijke bouw kan worden overgegaan, "indien dit slechts omvat het bouwen van nieuwe woningen wegens het onbewoonbaar verklaren van krotten."⁴⁴ Keppler concludeert dat de wet weliswaar ruimte aan gemeentelijke bouw laat, maar concludeert eveneens, gelet op de gerealiseerde hoeveelheid ten opzichte van het aantal gebouwde verenigingswoningen, dat gemeentelijke bouw toch als een lapmiddel wordt gezien. Daar stelt hij tegenover dat door de bemoeienis van de gemeente met de verenigingen hun zelfstandigheid uiterst beperkt is: bij de verenigingen houdt een gemeentelijke commissaris toezicht; de gemeente is veelal eerste hypotheekhouder; de verenigingen mogen geen gelden opnemen zonder toestemming van het gemeentebestuur; de gemeente keurt de plannen van de vereniging goed; enz. enz. Hij vindt daardoor het verschil tussen woningbouw door een vereniging of direkt door de gemeente slechts van graaduele aard.

In het advies dat Tellegen aan Wibaut in 1914 uitbrengt neemt hij de beschouwingen van Keppler mee.⁴⁵ De twee andere critieke elementen van het 2000-woningenplan nl. het grote aantal woningen en de verhuur daarvan beneden de kostprijs nopen tot een breedvoerige beschouwing. Als Burgemeesters en Wethouders tot de conclusie zijn gekomen dat de particuliere ondernemers en de verenigingen bij de woningvoorziening in gebreke zijn gebleven en de gemeente zelf tot woningbouw dient over te gaan, dan dient de vraag beantwoordt te worden: hoe groot is de behoefte, aan welk type, voor wie? Met behulp van de woningstatistiek kon Tellegen de mate van leegstand in de onderscheiden huurklassen van woningen over de verschillende stadsdistricten vastleggen. Hij constateerde de grootste noodtoestand in die huurklassen, die een zodanige huur hebben dat bij verhuur van nieuw te bouwen woningen geen sluitende exploitatierekening kon worden verkregen. Op grond hiervan adviseert hij nieuw te bouwen woningen te verhuren beneden de kostprijs. Hij komt dan tot een delicaat onderdeel van zijn advies, nl. over de manier van bijdrage in het exploitatietekort en door wie dat moet worden betaald. Voor de te bouwen woningen in de laagste huurklassen, waarvan hij overigens het type aanbeveelt dat door 'De Arbeiderswoning' wordt gebouwd, wil hij een huurgrens vaststellen. Alles wat de woning in exploitatie dunder is dan deze huurgrens wil hij voor de helft door de gemeente en voor de andere helft door het rijk laten betalen. Voor de gezinnen die de nieuwe woningen zullen betrekken, wil hij een huurquote vaststellen die 1/6 van het inkomen bedraagt. Als het zo bepaalde huurdeel van het gezinsinkomen zakt onder de vastgestelde huurgrens, dan dient het verschil met de huurgrens te worden aangezuiverd door de Armenzorg. Zo wordt dus het onderscheid geformaliseerd tussen bijdragen in het kader van de

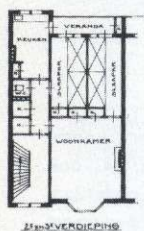
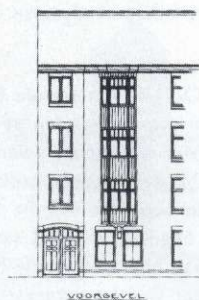
PLAN van de BEBOUWING van ARBEIDERSWONINGEN.
naar 'TERREIN' naar 'RENNENSTRAAT'
SCHAAL 1:200

Woningbouw voor 'A.W.V.' in de
Staatsliedenbuurt, met **J. van Epen**, 1913-19,
situatie, blokopbouw en plattegronden,
januari 1913.

Woningbouw voor 'A.W.V.' in de
Staatsliedenbuurt, met **J. van Epen**, 1913-19,
situatie en blokopbouw, augustus 1913.

AMSTERDAM-AUGUSTUS 1913
DE ARCHITECT
H. P. BERLAGE, N.V.

Woningbouw voor 'A.W.V.' in de
Staatsliedenbuurt, met **J. van Epen**, 1913-19,
type A, plattegronden, doorsnede en
gevelfragment.

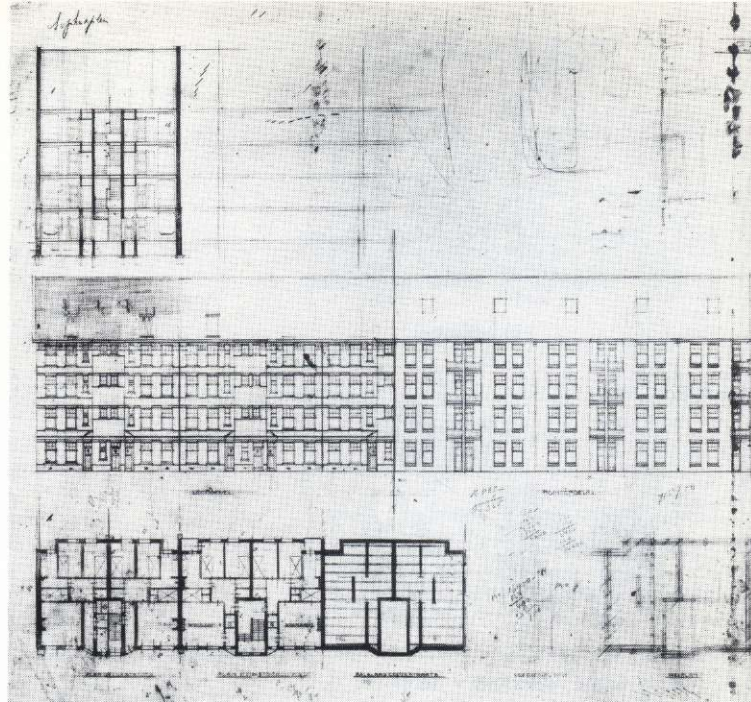
volkshuisvesting en de Armenzorg, tussen produktieve en sociale uitgaven. Het moge duidelijk zijn dat het vaststellen van de wekelijks af te dragen huur een goed inzicht vereist in de inkomsten van de huurder en dat het gepaard gaat met allerlei vormen van toezicht en controle. Van de huurders wordt onder het dreigement van huisuitzetting strenge naleving van de regels m.b.t. de huurafracht en bewoning verlangd. Om het dreigement kracht bij te zetten stelt Tellegen voor om naast deze sociale woningbouw behuizing voor a-socialen, die het slachtoffer geworden zijn van huisuitzetting en ongeschikt moeten worden geacht met andere gezinnen samen te wonen, op te richten. Daarvoor werden in de jaren twintig het Zeeburgerdorp en het Asterdorp gebouwd.⁴⁶ De exploitatie van de woningen overweegt hij door de verenigingen te laten geschieden op dezelfde wijze als bij 'De Arbeiderswoning'. Aan deze verenigingen kan geen grote vrijheid worden gegeven en ze hebben zich te gedragen naar de aanwijzingen van het gemeentebestuur. Hij ziet ze dus letterlijk als verlengstuk van het gemeentelijk apparaat. Het aantal van 2000 te bouwen woningen uit het S.D.A.P. voorstel noemt Tellegen een slag in de lucht. Berekeningen tonen aan dat pas met 3500 woningen de eerste nood kan worden gelengd. Daarna in verband met krotopruijing dienen tot en met 1922 jaarlijks 800 nieuwe woningen te worden gebouwd, zodat er naar zijn advies, uiteindelijk 8300 moeten worden gebouwd. Om deze gehele operatie te kunnen leiden en ook om met de gemeentelijke inspanningen rond de bestaande woningbouwverenigingen te coördineren, stelt hij voor een gemeentelijke Woningdienst in te stellen, los van de dienst Bouw- en Woningtoezicht, los van Publieke Werken.

Tellegen overziet met dit advies als geen ander de consequenties van de eis tot gemeentelijke woningbouw beneden de kostprijs. Hij formuleert als eerste een institutioneel mechanisme, dat we volkshuisvestingsbeleid noemen, waarin bouw en exploitatie van woningen is geregeld, waardoor een groot deel van de stedelijke infrastructuur een zorgvuldig sociaal en politiek manipuleerbaar instrument werd. Dit beleid eist kwantitatieve en kwalitatieve analyses van de fysieke infrastructuur van de stad evenals van de bevolking. Het gaat over de analyse en planning van de woningbehoefte en woningvoorraad; over krotopruijing, instandhouding van de voorraad, nieuwbouw, stadsuitbreiding. Het houdt demografisch onderzoek in naar de bevolkingssamenstelling en in verband daarmee naar de woningbehoefte, mobiliteit en forensisme. Het eist een binnen zekere grenzen gedefiniëerde relatie tot verschillende institutionele apparaten, zoals woningbouwverenigingen, bouwondernemers, maar ook de armenzorg en andere sociale diensten, en tenslotte tot de andere infrastructurele beleidssectoren als Publieke Werken.

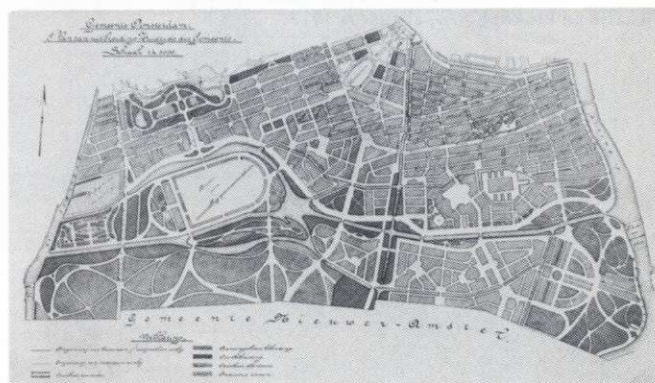
Op 1 april 1915 wordt het '2000-woningenplan' in zijn, door het advies van Tellegen, gewijzigde vorm in de gemeenteraad behandeld en aangenomen.⁴⁷ Eind juni van dat jaar wordt de Gemeentelijke Woningdienst ingesteld, die wordt belast met de voorbereiding van de gemeentelijke woningbouw. Keppler wordt de directeur. Inmiddels is Tellegen tot burgemeester van de stad benoemd, en hij wordt als directeur Bouw- en Woningtoezicht opgevolgd door Van Waerden. Wibaut blijft wet- houder volkshuisvesting. De taken van de woningdienst omvatten naast de voorbereiding van de bouw en het beheer van gemeentewoningen ook het toezicht op de woningbouwverenigingen en het ontwerpen van de voor verenigingsbouw en gemeentelijke woningbouw noodzakelijke gedetailleerde bebouwingsplannen. Meteen na de instelling van de woningdienst worden Van der Pek, De Bazel en Berlage, samen met Gratama en Versteeg gevraagd de ontwerpen voor de woningen te maken. Van der Pek krijgt een opdracht voor laagbouw ten noorden van het IJ, De Bazel voor woningen in de Spaarndammerbuurt en Berlage c.s. in de Transvaalbuurt. Berlage zelf heeft niet aan deze opdracht gewerkt. Vanwege zijn verbintenis met de firma Müller liet hij het werk aan Gratama, deed hooguit wat supervisie en bleef uitsluitend in de naam met het project verbonden. Voor de vierhoogbouw schreef de woningdienst het gebruik van het beproefde woningtype van 'De Arbeiderswoning' voor. Het opmerkelijke van het plan van Gratama in de Transvaalbuurt, is dat het op een zelfde menging van hoog- en laagbouw is gebaseerd als Berlage enkele jaren eerder in deze buurt voor de 'A.W.V.' had ontworpen.

Ondanks het feit dat Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog neutraal bleef had de oorlog grote invloed op het maatschappelijke leven. Dat betekende ondermeer, dat vooral in de laatste jaren van de oorlog de particuliere woningbouw geheel stil kwam te liggen en dat ook de woningwetbouw geminimaliseerd werd.⁴⁸ Deze verslechtering van de reeds bestaande woningnood vormde de directe aanleiding voor het genoemde Woningcongres in 1918 waar het normalisatievoorstel aan de orde kwam. De minister van Arbeid (volkshuisvesting) had hierop gereageerd door in juli 1918 en november 1919 twee besluiten te nemen met het oog op de stimulering van de particuliere bouwnijverheid, en stelde aan particuliere bouwondernemers subsidies in het vooruitzicht.⁴⁹ Burgemeester en Wethouders van Amsterdam begrepen deze subsidiëring als ondermijning van de gemeentelijke woningbouwpolitiek. In die politiek werden niet de ondernemers maar de huurders gesubsidiëerd. Onmiddellijk reageerden zij met een voordracht aan de gemeenteraad gedateerd 25 november 1919 waarin zij voorstellen over te gaan tot de bouw van 32.500 gesubsidiëerde woningen voor de komende vijf jaar, op de volgende wijze: "Er zijn thans verschillende plannen in uitvoering, welke zeer regelmatig van vorm zijn en woningen van zeer goede typen bevatten. De voorbereiding dier plannen heeft reeds in voorgaande jaren plaatsgehad. Door een goed opgezette groepering van die plannen binnen de hoofdlijnen van de uitbreidingsplannen voor de verschillende stadsdelen kunnen goede stadsbebouwingen worden verkregen. De tijd van voorbereiding kan dan betrekkelijk kort zijn, immers bestekken en teekeningen liggen gereed en details zijn ontworpen. Wij achten het geen bezwaar, dat het blok, ontworpen voor een zeker stadsdeel, in een ander stadsdeel wordt herhaald. Aesthetische bezwaren behoeven zich hierbij niet voor te doen, indien het ontwerpen van het stratenplan met voorzichtigheid geschiedt. Het ligt in de bedoeling, te dezen opzichte in overleg te treden met dr. Berlage voor zoover deze uitbreidingsplannen door hem zijn ontworpen".⁵⁰ Burgemeester en Wethouders wonden er geen doekjes om. De gemeentelijke woningbouw was hun heilig. De formulering van de manier van uitvoering van het bijgestelde woningplan doet verder wel heel sterk denken aan de interpretatie die Berlage in dezelfde tijd produceerde van het normalisatievoorstel van Van der Waerden. Het nieuwe programma slaat op een politiek-institutioneel vlak de brug tussen de geïnstitutionaliseerde woningbouw en de realisering van de uitbreidingsplannen.

De vereniging 'De Arbeiderswoning' had bij de totstandkoming van de gemeentelijke woningbouw in alle opzichten als voorbeeld gediend. Aanvankelijk leek het erop dat ze zich zou scharen aan de zijde van de verenigingen die reeds voor bepaalde sociale groepen werkzaam waren. Dat waren in Amsterdam de N.V. Bouwonderneming 'Jordaan' en de N.V. Woningmaatschappij 'Oud-Amsterdam', welke voor krotbewoners bouwden en met de hulp van woningopzichteressen de krotbewoners woonbeschaving bijbrachten. De verbinding met de S.D.A.P.-politiek maakt de positie van 'De Arbeiderswoning' echter uniek. Voor het primaire uitgangspunt van de gemeentelijke woningbouw, nl. de *verhuur beneden de kostprijs*, had de vereniging het belangrijkste precedent geschapen. De vereniging had verder het woningtype geleverd dat ook voor de gemeentelijke woningbouw werd gebruikt. Dat impliceerde bij het ontwerpen van de verschillende projecten, dat aan de architecten een duidelijk gedefinieerde rol kon worden toebedeeld. Tenslotte had de vereniging het exploitatie-model geleverd voor de gemeentelijke woningbouw. Dat betrof enerzijds de vorm van het beheer en de inschakeling van woningopzichteressen bij het toezicht op bewoning en huurbetaling en aan de andere kant betrof het de vaststelling van de huur, want ook het verhaal van de huurquote en huurgrens kwam bij 'De Arbeiderswoning' vandaan. Bij de exploitatie van de woningen van 'De Arbeiderswoning' waren inmiddels grote problemen gerezen. De huur werd niet betaald, er was veel administratieve rompslomp, er waren huisuitzettingen, vernielingen, vechtpartijen enz.. Per 1 januari 1918 besloot men de vereniging te liquideren en haar bezit over te dragen aan de gemeente.⁵¹ Haar taak was volbracht, de

Ontwerpstudie arbeiderswoningbouw, 1911.

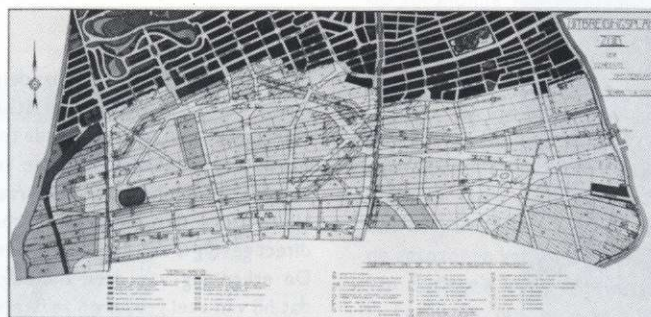
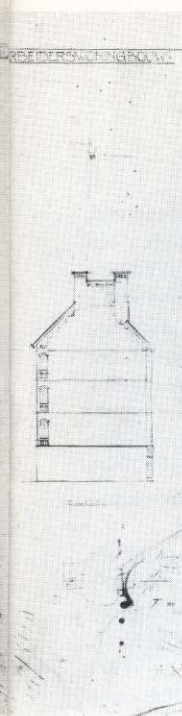

Stedebouwkundig plan voor Amsterdam-Zuid, 1900-05 en 1914-17, bestemmingsplan 1915.

vereniging kon worden opgeheven. Ook de functie die Berlage in de vereniging heeft gehad moet op zijn waarde worden geschat. In zijn functie als commissaris had Berlage zich als sociaalvoelende, architectonische autoriteit laten betrekken bij de eerste conspiraties van de vereniging. Als ontwerper had hij de beperkte rol die Keppler hem t.a.v. de plattegronden liet positief opgevat. Hij had samen met De Bazel aangetoond dat bij beperking van het woningtype niettemin een rijke architectuur van het bouwblok kon worden gerealiseerd.

Het tweede Plan-Zuid

Zonder het grootscheepse woningbouwprogramma en zonder de ambtelijke en politieke instrumenten om dat te verwezenlijken was ook het tweede uitbreidingsplan dat Berlage in 1915 voor Amsterdam tekende en dat in 1917 door de gemeenteraad was aangenomen, gedoemd een papieren plan te blijven. De vruchtbare combinatie van het gemeentelijk woningbouwprogramma en een geordende stadsuitbreiding zal Berlage meer dan ooit hebben doen geloven in de bestaansmogelijkheden van een nieuwe 'overheidskunst'. Bij het eerste Plan-Zuid uit 1904 ging het er nog om de uittocht van de gegoede burgerij te remmen, door hen in de directe omgeving van de stad een parkachtige omgeving aan te bieden. De woningbouw speelde een secundaire rol in het gedeelte waar op Sitte-achtige wijze een patroon van onregelmatig

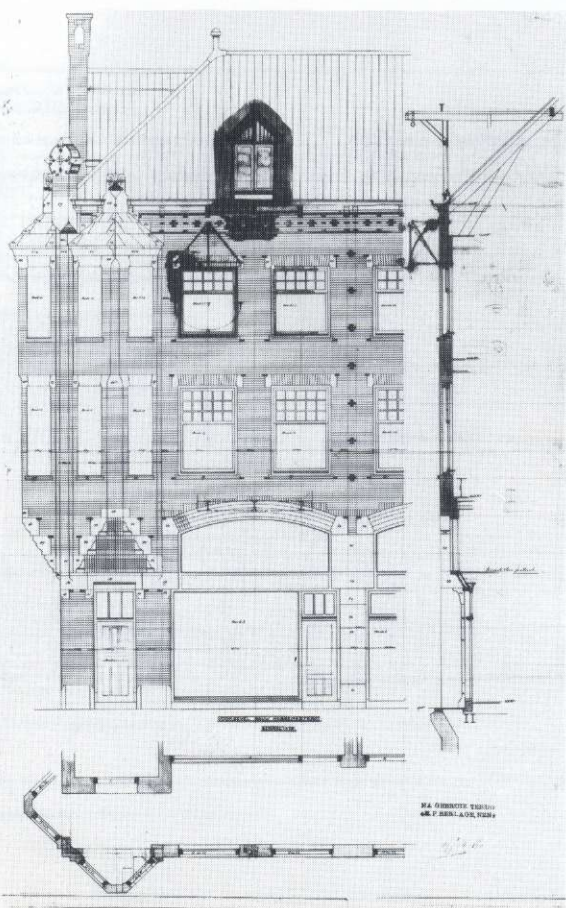
Stedenbouwkundig plan voor Amsterdam-Zuid, 1900-05 en 1914-17, ontwerp 1904.

gevormde pleinen en geknikte straten was getekend. Vanaf de eerste schetsen voor het tweede uitbreidingsplan is het duidelijk dat de woningbouw hier een veel meer centrale rol zal spelen. In de Memorie van Toelichting op het Plan-Zuid geeft Berlage te kennen dat de woningbouw in het plan als blokbouw dient te worden uitgevoerd. Deze wijze van bebouwen heeft naast economische verbetering voor het bouwbedrijf, vergemakkelijking van de ambtelijke procedures, en in combinatie met een rechtlijnig stratenpatroon verbetering van de verkeerscondities, ook nog esthetische voordelen tot gevolg.⁵² Met betrekking tot dit laatste aspect bekijken we allereerst de vormgeving en geleding van het bouwblok, dan de oriëntatie en tenslotte de relatie tussen de gevel van het blok en de geleding van het stadsplan.

Al in het essay 'Bouwkunst en Impressionisme' uit 1894 had Berlage een positief standpunt ontvouwd over massale woningbouw.⁵³ Hij constateerde toen dat de economische ontwikkeling een vorm van stedenbouw en daarmee corresponderende woningbouw had opgeleverd, die door de architecten inadequaat werd behandeld. In plaats van de huizenbouw 'en masse' tot een massale opvatting der huizenblokken te laten leiden, zoals hij dat formuleerde, en daarmee de mogelijkheid van grote algemene vereenvoudiging naderbij te halen, putte men zich uit in rijke detaillering en de individualisering van het afzonderlijke huis. Van dit standpunt over massawoningbouw en bouwblok geeft het ontwerp voor het woningblok aan het Museumplein uit 1896 een voortreffelijke architectonische uitwerking te zien. Het gaat om een werkelijk kolossaal bouwblok, dat met zijn globale oppervlakte van 230x60 meter, bijna twee keer zo groot is als het Rijksmuseum, of als de Beurs. Het blok bevat winkels en grote woningen. Terplaatse van de toegangen, onderdoorgangen, inspringingen en van de hoeken heeft de vrij neutrale bouwmassa reliëf gekregen. Daar is ook de gevel afwijkend behandeld en de dakvorm geaccentueerd. Tevens wordt de bouwmassa gebruikt om de stedelijke ruimte te bewerken, een straat wordt overbouwd en tegenover het Stedelijk Museum wordt door inspringing een pleinruimte gemaakt. Verder hebben de binnenterreinen van het blok zo te zien een min of meer openbaar karakter. In dezelfde trant zal Berlage rond 1910 op uitgebreidere schaal zijn woningbouwprojecten behandelen. Zowel in 1896 als in latere ontwerpen maakt hij expliciet gebruik van de architectonische bouwstenen van de barokke stadsuitleg. Het regelmatige en repeterende bouwblok met zijn toegankelijke binnenterrein heeft daarbij referenties aan het Italiaanse palazzo, terwijl de crescent-achtige vormgeving van de blokken voor de 'A.W.V.' refereren aan de Engelse barok. Daarbij zijn vormgeving en geleding van het bouwblok uitgangspunt voor de vormgeving en geleding van de gehele stad.

Op de grote perspectieven van Plan-Zuid is secuur de wijze van geleding van de bouwblokken afleesbaar en de relatie van deze geleding tot de groepering van de bouwblokken. We zien daar in de blokken een perceelindeling getekend. Bij de ontwerpen van de 'A.W.V.' hebben we omstandig uiteengezet wat de relatie is tussen de perceelsgewijze opbouw van een blok en de ritmische geleding van de gevel. Een tweede geleidingsmiddel is de dakvorm die beëindiging, continuïteit en richting kan suggereren. In sommige gevallen waar een straat loodrecht op een blok aankomt levert die ontmoeting in de gevel van het blok en in de dakvorm een verbijzondering op. Alle geleding en groepering staat in dienst van de esthetische eenheid van de ingesloten ruimte van straat

Winkelhuizen aan de Hobbemastraat, 1903-04, voorgevel.

of plein. Met zeer simpele middelen wordt hier de architectuur van het bouwblok van betekenis gemaakt voor de esthetiek van het stadsplan als geheel.

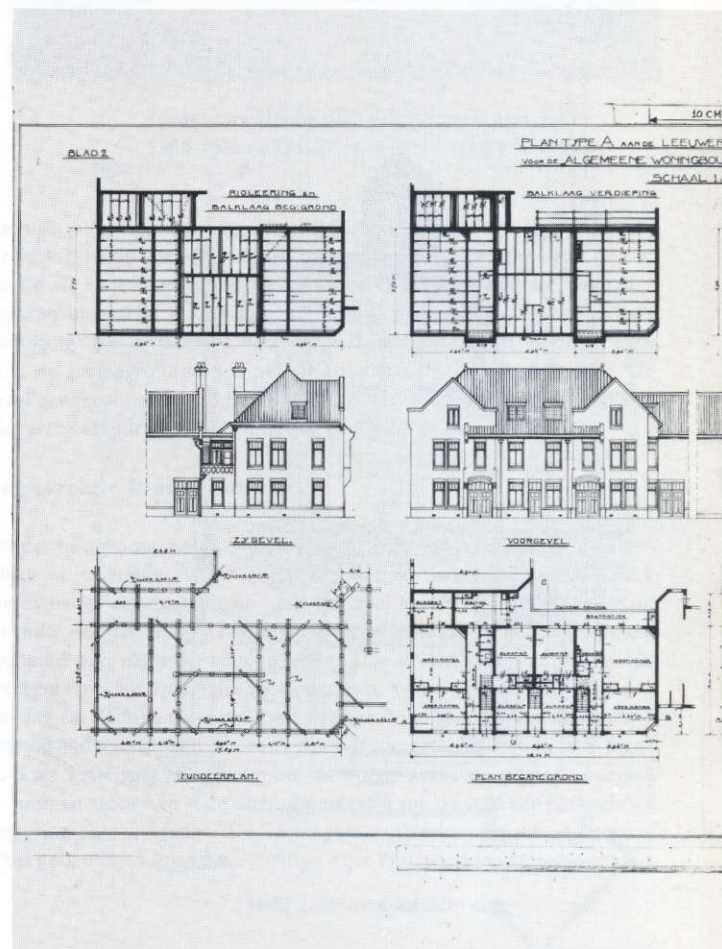
Met betrekking tot de kwestie van de oriëntatie van de bouwblokken is het uit 1910 daterende 'Rapport over de volkshuisvesting in de nieuwe stad te Amsterdam' van doorslaggevende betekenis geweest.⁵⁴ Het rapport geeft een opsomming van de nadelen aan woningen en bouwblok in de stadsuitleg sinds 1870 en komt daarbij tot een mild oordeel over de vorm van het gehanteerde bouwblok. Gezien de lengte van de blokken en de betrekkelijke openheid van de binnenterreinen is een goede doorwaaiing van het blok mogelijk, wat de ventilatie van de woningen ten goede komt. Als voornaamste verbetering stelt men voor de hoofdrichting van het blok noord-zuid te leggen, en de noord- en zuidkop onbebouwd te laten, zoals bij de Engelse Terracehousing gewoonte was. Bij deze ligging ontvangen zowel de voor- als achtergevels van de woningen zonlicht. Bovendien wil het rapport de diepte van de blokken vergroten, zodat de door het weglaten van de noord- en zuidkopen openbaar geworden binnenterreinen als ruime plantsoenen dienst kunnen gaan doen. Berlage neemt deze aanbevelingen ter harte. Loodrecht op de verfoeide oost-westrichting van het hem aangeboden bouwblok aan het Javaplein ontwerpt hij de drie blokjes voor 'De Arbeiderswoning'. En een snelle blik op het tweede Plan-Zuid leert dat op enkele uitzonderingen na, langs de randen van het plangebied en langs de belangrijke wegen, de bouwblokken noord-zuid georiënteerd zijn.

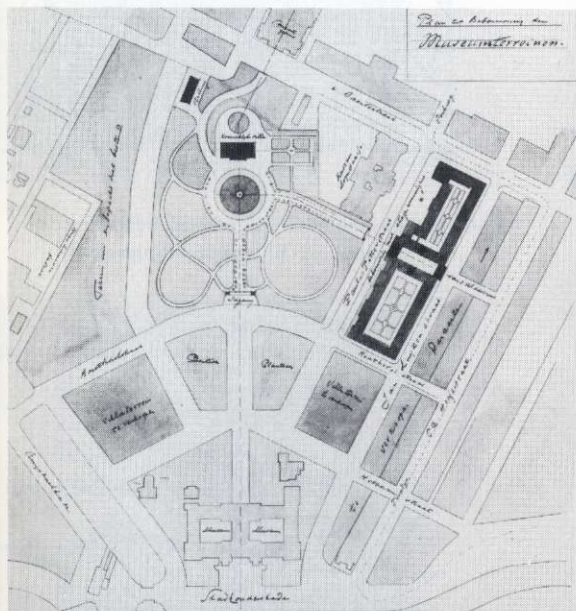
Tot slot de kwestie van de gevel. Bij verschillende gelegenheden herhaalt Berlage de cruciale opmerkingen van Brinckmann over de relatie tussen bouwblok en straat. Met name de functie van de gevel is daarin niet onproblematisch. "De gevels der huizen, ofwél de gevels van verschillende bouwblokken hebben diensgevolge een dubbele taak te vervullen; ten eerste de achter haar liggende bouwmassa af te sluiten, haar structuur te verduidelijken; en ten tweede de ruimte der straat in te sluiten en haar als een samenhangend geheel tot uiting te brengen.

In tegenstelling tot de middeleeuwen, waar elk huis een eenheid vormde, en de som dier eenheden de straat, moet thans met de consequentie van de barokke stad, de straat als een eenheid behandeld."⁵⁵ Dat is iets anders dan het bouwblok als een eenheid zien. In dat geval kan de gevel als gevolg van de structuur van het bouwblok worden opgevat, dat wil zeggen van de massaverdeling en het karakter van de omsloten ruimtes. Door

de straat als eenheid te behandelen worden, in dezelfde lijn redenerend, direct eisen gesteld aan de structurele opbouw van de blokken aan weerszijden van de straat. In de toelichting op het Plan-Zuid wijst Berlage op de consequentie van deze redenering vanuit de direct ervaarbare esthetische eenheid van de straat voor de opbouw van het stadsplan. Hij betoogt, dat de symmetrische opbouw van de grote plandelen een direct gevolg is van de wens om straten en plein als eenheid te behandelen. De erkenning van deze dubbele taak van de gevel heeft tot gevolg dat hij van veel groter en zelfstandiger belang wordt. Dit in tegenstelling tot de functie van de gevel bij de uitwerking van gebouwen, waar Berlage de gevel een meer secundaire betekenis gaf, n.l. om de massaverdeling van het gebouw te verduidelijken.⁵⁶

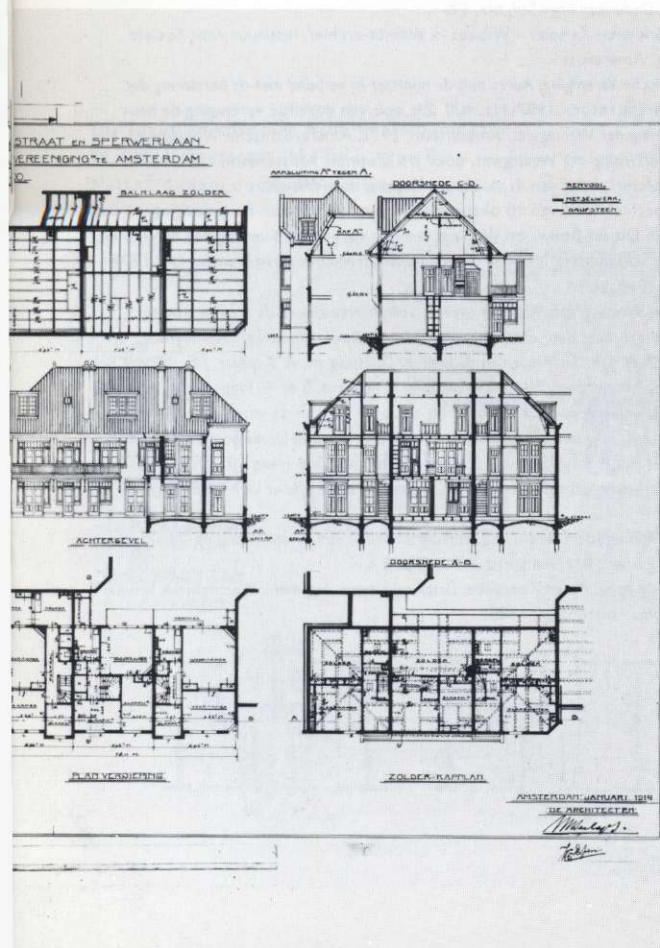
In december 1920 publiceerde het Ministerie van Arbeid een album met 50 woningtypen.⁵⁷ Het album moest een richtlijn zijn met betrekking tot de maximaal toelaatbare oppervlaktes voor met rijksvoorschotten te bouwen woningen. Onmiddellijk werd van de kant van de architecten, woningbouwverenigingen en gemeentebesturen gereageerd. In 1921 publiceerden zij hun eigen album met 50 woningbouwplannen.⁵⁸ Berlage schreef een woord vooraf en maakte duidelijk dat het in dit album juist ging om de architectonische betekenis van de arbeiderswoning. En inderdaad in het album van de minister ging het in hoofdzaak om de weergave van de plattegronden en doorsneden van de afzonderlijke typen. Het album van de architecten daarentegen gaf totaal andere voorbeelden, drukte niet alleen plattegronden af, maar gaf bovendien een indruk van de groepering en stedenbouwkundige samenhang. Het eerste album was geïnteresseerd in oppervlaktes, om met behulp daarvan een algemeen financieringsbeleid te kunnen voeren, het tweede was geïnteresseerd in architectuur en daarmee samenhangend, in de autonomie van gemeentebesturen en woningbouwverenigingen, die in de

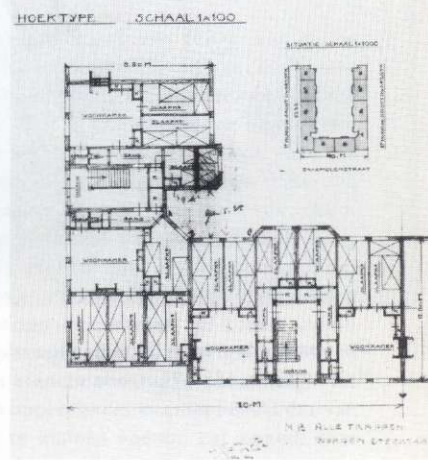
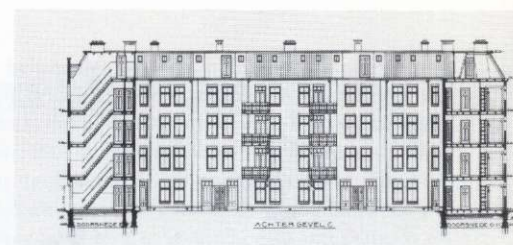
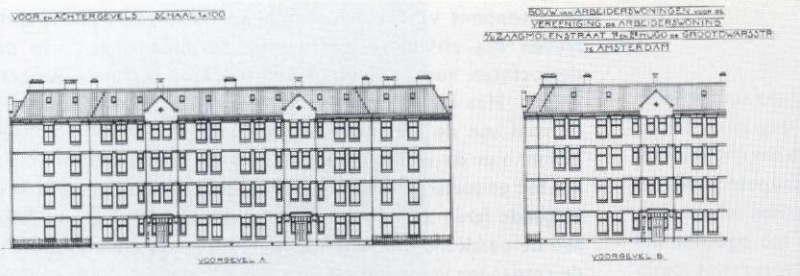
Ontwerp voor woningbouw aan het Museumplein, 1895-96, situatie.

Woningbouw voor 'A.W.V.' aan het Spreeuwenpark, met J. van Epen, 1912-14, type A, plattegronden, aanzichten en doorsneden.

architectuur een representatiemiddel zochten. Deze gespannen verhouding tussen het ingrijpen van de rijksoverheid in de woningbouw en de autonomie van de gemeenten was in Amsterdam en andere grote steden het strijdperk waarbinnen de inspanningen van de sociaaldemocraten voor een gemeenschappelijke woningbouwpolitiek vorm kregen. Het eerste Socialisatie-rapport van de S.D.A.P. leefde nog in de roes van de succesjaren tussen 1915 en 1918.⁵⁹ Het gemeentelijk beheer van de woningbouw was, zo stelde men daarin, bijna volledig een feit en socialisatie was daardoor goeddeels gerealiseerd. In de daarop volgende jaren zou dit mede door de subsidies van de Rijksoverheid aan de particuliere bouwondernemers, veranderen. In ieder geval mag de gespannen verhouding tussen rijk en gemeente voor een goed begrip van Berlage's lezing bij het oprichtingscongres van de CIAM in 1928 in La Sarraz niet uit het oog worden verloren.⁶⁰ In deze lezing, 'De staat en de tegenstelling in de moderne architectuur', zegt hij dat er een uitzondering bestond voor de algemene tegenstelling tussen staat en architectuur. Dat was Holland. Maar al in zijn toelichting blijkt dat zijn stelling niet zo'n algemene strekking heeft, want hij bedoelde Amsterdam. Hij verklaart dat als basis van de nieuwe architectuur in Holland de normalisatie van de woningbouw is ingevoerd. Op die basis verheft zich, ondanks de verschillende richtingen een moderne nationale architectuur. Hij bedoelde Amsterdam en specifiek de uitvoering van zijn Plan-Zuid door de architecten van de Amsterdamse School. Nog sterker dan in 'Schoonheid en Samenleving' sprak hij te La Sarraz over de waarde van de ten opzichte van het nuttigheidsaspect verzelfstandigde kunstvorm. Want in 'Schoonheid en Samenleving' ging het eigenlijk nog om het acceptabel maken van het nuttigheidsvoorwerp als algemene basis voor de architectuur, of concreet om het acceptabel maken van zekere vormen van normalisatie in de woningbouw waar zich een werkelijke architectuur moest verheffen. In La Sarraz ging het om de erkenning van de kunstvorm van de Amsterdamse School-architectuur, als nationale architectuur.

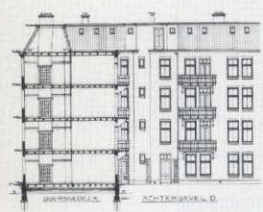
Het standpunt in La Sarraz verschilde niet essentieel van dat in 'Schoonheid en Samenleving', wel van het rationalistisch standpunt, dat hij rond de eeuwwisseling formuleerde. Deze standpuntverandering was de consequentie van de uitbreiding van een architectonisch concept voor een afzonderlijk bouwwerk naar een stadsplan. In het eerste concept liet Berlage de gevel als toegevoegd ornament fungeren op een bouwwerk dat in zijn massaverhouding en constructiewijze bepaald is. In het tweede geval had de gevel een veel zelfstandiger betekenis bij de realisering van het geheel van het stadsbeeld. De, in de opbouw van het stadsplan en de uitwerking van de gevel gelokaliseerde esthetische functie van de architectuur moest aan de ene kant een vergevorderde normalisatie van de woningbouw toestaan en haar aan de andere kant tegelijk behoeven voor eentonige toepassing. Dat maakt duidelijk waarom Berlage partij kiest voor gemeentelijke institutionalisering van de woningbouw en tegen de reguleringsvoorstellen van de centrale overheid is. Want precies in de gemeente kon de coördinatie van de verschillende niveaus van institutionalisering, van woningtype tot aan stadsplan in één hand blijven en zo waarborg zijn voor de uitvoering van het grootse architectonische plan. Zijn waardering voor de persoonlijke geveluitwerkingen van de architecten van de Amsterdamse School zet hij af tegen het rationalisme van de Nieuwe Zakelijkheid. De samenwerking van de architecten van de Amsterdamse School, in de realisering van één stadsplan, die voortkomt uit de eenheid van het collectieve karakter van een volk, geeft hij tegenover het internationalisme van de Nieuwe Zakelijkheid de titel 'Nationale Architectuur'. "Een internationale mensheid bestaat niet, en diensgevolge ook geen internationale architectuur; of, alleen als resultaat eener overeenstemming van den intellectueelen geest, reden waarom ook de wetenschap internationaal is, waaraan echter de psychische grondslag ontbreekt. Want de objecten van zulk een algemeene architectuur staan buiten een 'idee'; zijn daarom geen kunstwerken volgens het overgeleverde begrip, maar kunnen wel, door de zuiver technische vormgeving een bewonderingswaardige indruk maken, -en zij zijn aan elkaar gelijk, omdat zij uit den internationalen, d.i. den zelfden verstandelijken geest zijn ontstaan -."⁶¹ Precies het transcendente symboliserende nivo dat de kunstvorm aan het stadsplan zou kunnen verlenen en wat door iedereen verstaan wordt, het letterlijk samenvallen van de artistieke en sociale synthese, kan door het rationalisme van de Nieuwe Zakelijkheid, dat uitloopt op eentonigheid, nooit worden verwezenlijkt.

(Noot bij titel)

Deze tekst verschijnt tevens in Sergio Polano (red.), *Hendrik Petrus Berlage*, het complete werk, uitgeverij Atrium, Alphen a/d Rijn, najaar 1988, prijs ± f 70.

1. M. Bock, *Woningbouw*, in H.P. Berlage, *bouwmeester 1856-1934*, Den Haag, 1975; H. Searing, *Berlage and housing*, 'The most significant modern building type', in het Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek, Bussum, 1975.
2. H.P. Berlage, *Over normalisatie in de uitvoering van de woningbouw*, in *Normalisatie in Woningbouw*, Rotterdam, 1918.
3. ir. J. van Waerden, *Maatregelen waardoor bouw in massa bevordert wordt*, in *Normalisatie in de Woningbouw*, Rotterdam, 1918.
Op het woningcongres werden de volgende pré-adviezen behandeld:
-Mr. M.J.A. Moltzer, directeur van het Centraal Bureau voor Sociale Adviezen: *Over de woningnood en de huidige wijze van voorziening in de behoefte van volkswoningen*,
-F.M. Wibaut, wethouder te Amsterdam: *Over productie, aanvoer en distributie van bouwmaterialen*,
-J. Schute Nordholt, directeur Bouw- en Woningtoezicht te Amersfoort: *Over maatregelen waardoor een snellere bouw wordt bevordert*,
-ir. J. van Waerden, directeur Bouw- en Woningtoezicht te Amsterdam: *Maatregelen waardoor de bouw in massa wordt bevordert. Normalisatie in uitvoering, in het bijzonder wat betreft de te verwerken onderdelen*,
-Mr. H.J. Nieboer, secretaris van de Gezondheidscommissie te 's-Gravenhage: *Over wettelijke noodvoorschriften waardoor een snelle en voldoende bouw van volks- en middenstandswoningen wordt bevordert*.
Zie *bouwkundig Weekblad*, 1918, blz. 1.
4. H.P. Berlage, *Over normalisatie*, blz. 24 en 25.
5. Op.cit.blz. 40.
6. Op.cit.blz. 41.
7. Op.cit.blz. 28.
8. Op.cit.blz. 34.
9. H.P. Berlage, *Bouwkunst en impressionisme*, in *Architektura*, juni 1894, zie ook M. Bock, *Anfänge einer neuer Architektur*, blz. 383 e.v., Den Haag, 1983.
10. *Het Stenografisch verslag van het Woning-congres op 11 en 12 februari 1918*, blz. 13 e.v.
11. *Memorie van Toelichting behorende bij het Ontwerp van het Uitbreidingsplan van de Gemeente Amsterdam*, Gemeenteblad 1917, afd. I, blz. 901-914.
12. zie H. Muthesius, *Die Werkbundarbeit der Zukunft*, Jena, 1914. Daarin een verslag van de vertegenwoordiger van de "Holländische Werkbund", H.P. Berlage, blz. 16 e.v. Op de tentoonstelling van de Werkbund was verder een bescheiden tentoonstelling van Berlage's werk ingericht, zie *Architektura* 1914, blz. 298.
13. Z. Gulden, *Dr. Berlage en de normalisering der woningen*, *Bouwkundig Weekblad* 1918, blz. 22 e.v.
14. H.P. Berlage, *Over normalisatie*, blz. 43.
15. H.P. Berlage, *Schoonheid in samenleving*, Rotterdam, 1919.
16. Th. van Doesburg, *De taak der nieuwe architectuur*, in *Bouwkundig Weekblad*, 1920, de nrs. 50 en 51, blz. 278-280 en 281-285 en *Bouwkundig Weekblad* 19121, nr.2, blz. 8-10. De uitwerking van deze kritiek vindt plaats in *De betekenis der mechanische esthetiek voor de architectuur en andere vakken*, in *Bouwkundig Weekblad* 1921, de nrs. 25, 28 en 33, blz. 164-166, 179-183 en 219-221. Tenslotte krijgt zijn opvatting het meest duidelijke vorm in *De nieuwe Architectuur*, *Bouwkundig Weekblad* 1924, nr.20, blz. 200-204. Zie ook: Th. van Doesburg, *Naar een beeldende architectuur*, Nijmegen, 1983.
17. J.J.P. Oud, *Bouwkunst en normalisatie bij den massabouw*, *De Stijl*, 1918, nr.7.
18. Th. van Doesburg, *Naar een beeldende architectuur*, blz. 35.
19. Op. cit. blz. 60 e.v. Veelbetekend is verder de wijze waarop Van Doesburg zich in de *Chronique scandaleuse des Pays-Plats* over Berlage had vrolijk gemaakt: *Berlage: arabesque romantique - maison avec closet hégélien sentimentalisme infantile*, I.K. Bonset in *Mécano*, 3 rouge, 1922.
20. Vergel, Heinz Quitzsch, Gottfried Semper, *Praktische Aesthetik und politischer Kampf*, Braunschweig, 1981.
21. H.P. Berlage, *Schoonheid in Samenleving*, blz. 10, 11 en blz. 39, 40 en 41.
22. Th. van Doesburg, *Naar een beeldende architectuur*, blz. 38.
23. Op.cit.blz. 96 en 97.
24. H.P. Berlage, *Gedanken über Stil in der Baukunst*, Leipzig, 1905, blz. 29. Zie ook: M. Bock, *Anfänge*, blz. 63 e.v.
25. H.P. Berlage, *Gedanken über Stil*, blz. 52.
26. Zie correspondentie Keppler - Wibaut in Wibaut-archief, Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam.
27. *Sociaal-technische Vereniging. Adres aan de minister in verband met de herziening der Woningwet*, *Architektura*, 1907, blz. 400. Zie ook van dezelfde vereniging de brochure *Herziening der Woningwet*, Amsterdam, 1912. *Amsterdamsche Woningraad, Het ontwerp tot herziening der Woningwet*, door J. Kruseman, Amsterdam, 1912.
28. Zie Wibaut-archief, brief van 4/VI/08 van Keppler aan Wibaut.
29. Zie Wibaut-archief, brief van 10 oktober 1908 van Tellegen aan de vereniging.
30. Gemeentelijke Dienst Bouw- en Woningtoezicht, *Beredeneerd verslag van hetgeen met betrekking der Volkshuisvesting in de Gemeente Amsterdam is verricht in het jaar 1909*, Amsterdam, 1910, blz. 4.
31. *Amsterdamsche Woningraad, Rapport over de volkshuisvesting in de nieuwe stad te Amsterdam, uitgebracht door eene commissie uit den Amsterdamschen Woningraad, bestaande uit Mej. Joh. TerMeulen en de heeren: D. Hudig jr., A. Keppler, J.E. van der Pek, H.H. Wollring*, Amsterdam, 1910. Zie bijlagen F, figuur 4, 5 en 6. Figuur 3 is de plattegrond van het woningtype dat behoort bij de aanvraag van de vereniging uit 1908.
32. *Verslag aan den Koning over de vereisten en inrichting van arbeiderswoningen*, door een Commissie uit het Koninklijk Instituut van Ingenieurs, Den Haag 1855. Zie ook: J. de Heer, *De nederlandse arbeiderswoning uitgeschreven*, in *Te Elfter Ure* 26, Nijmegen, 1978.
33. *Algemeene Woningbouwvereniging. Verslag loopende van de oprichting op 23 maart 1910 - 31 december 1911*, Amsterdam, z.j. blz. 5 e.v.
Zie ook: Jan de Jong, Peter Korzelius, *Driekwart eeuw Algemene Woningbouw Vereniging Amsterdam*, Amsterdam, 1985.

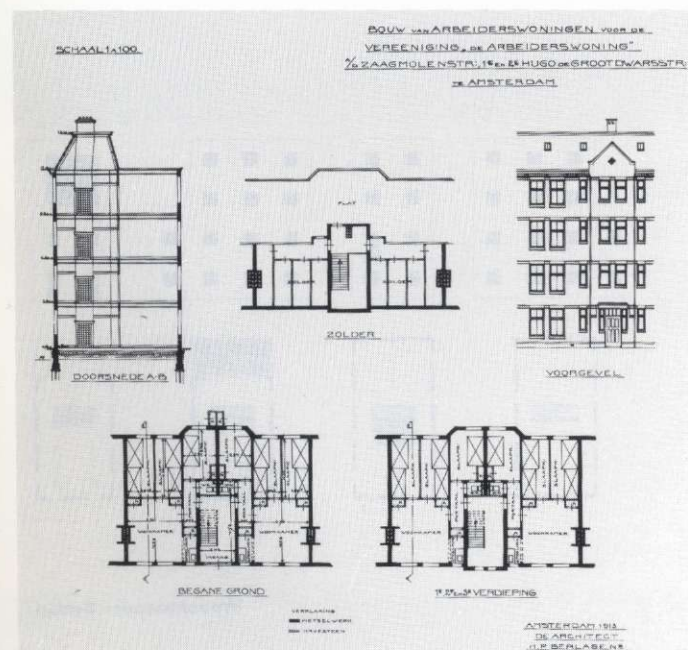

Woningbouw voor 'De Arbeiderswoning' aan de Zaagmolenstraat, 1911-15, aanzichten.

Woningbouw voor 'De Arbeiderswoning' aan de Zaagmolenstraat, 1911-15, situatie, plattegrond en gevelfragment.

Woningbouw voor 'De Arbeiderswoning' aan de Zaagmolenstraat, 1911-15, type B, plattegronden, doorsnede en gevelfragment.

34. Van de hand van Mels. J. Meijers verscheen in Bouwkundig Weekblad 1916 en 1917, vanaf nr. 27, 24 november 1916, een uitstekende serie artikelen getiteld *Volkshuisvesting - de architecten en de woningbouw*, waarin de stand van zaken in Nederland zeer goed uit de doeken wordt gedaan.
35. *Algemeene Woningbouwvereniging, Verslag 1910-1911*, blz.
36. P. Singelenberg, H.P. Berlage, *Idea and Style*, The Hague, 1972, blz. 141.
37. *Algemeene Woningbouwvereniging, Verslag 1910-1911*, blz. 8-9.
38. Op.cit.blz. 9, 10 en 11, waar de aanvraag aan het gemeentebestuur voor het in erfpacht verkrijgen van de grond voor de woningbouw is afgedrukt en blz. 13, 14 en 15 waarop het negatieve antwoord van het gemeentebestuur is te lezen.
39. P. Singelenberg, *Werk 1903-1919 in H.P. Berlage, Bouwmeester 1856-1934*, Den Haag, 1975, blz. 43.
40. *Het Volk*, 18 oktober 1915. In dit krantebericht valt het oordeel over beide projecten uit in het voordeel van Berlage, wiens project vrolijker, gezelliger en gemoedelijker wordt genoemd dan dat van De Bazel, dat veel strenger is.
41. F.M. Wibaut, *Uitvoering der Woningwet*, De Gemeente, 15 januari 1909. Zie ook: G.W.B. Borrie, F.M. Wibaut, *mens en magistraat*, Amsterdam, 1968, blz. 98.
42. E. Ottens, *Ik moet naar een kleinere woning omzien want mijn gezin wordt te groot*, Amsterdam, 1975, blz. 26 e.v. Het plan wordt ingediend op 28 juni 1911 door de raadsleden voor de S.D.A.P., Wollring, Wibaut, Gulden, Oudegeest, Vliegen, Pothuis, Loopuit, Van Kuijkhof en Van der Tempel. Ondersteuning van het 2000-woningenplan werd voorts verkregen van de Gezondheidscommissie, waarvan J. Kruseman de voorzitter was, die in de Missive d.d. 18 december 1911 aan het gemeentebestuur laat weten gezien de huidige toestand van de woningnood niet verder tot onbewoonbaarverklaring van woningen te willen overgaan en de aanbouw van woningen met lage huurprijs dringend aan te bevelen. Zie verder: J.H.W. Leliman, *Volkshuisvesting te Amsterdam*, overdruk uit *De Bouwwereld* 1912, z.p.z.j.
43. G.W.B. Borrie, F.M. Wibaut, blz. 105 e.v.; E. Ottens, *Ik moet*, blz. 26.
44. A. Keppler c.i., *Gemeentelijke Woningbouw*, Amsterdam, 1913, uitgave van de Amsterdamsche Woningraad.
45. *Woningbouw van Gemeentewege, Voordracht van Burgemeester en Wethouders met bijbehorend rapport van den directeur van het gemeentelijk Bouw- en woningtoezicht*, Amsterdam, oktober 1914 (I), april 1915 (II), juni 1915 (III).
46. Zie ook: A. Habets, J. de Heer en A. Reijndorp, *Stadsontwikkeling en stadsreiniging, in Stedebouw in Rotterdam*, Amsterdam, 1981. Hier wordt uitgebreider ingegaan op het structurele samengaan van de grote volkshuisvestingsprogramma's en de kwestie van de "ontoelaatbaarheid".
47. E. Ottens, *Ik moet*, blz. 29 e.v.
48. J. Nycolaas, *Volkshuisvesting*, Nijmegen, 1974, blz. 176.
49. A.J. de Jong, *Overzicht van de steunverlening van regeringswege op grond van de koninklijke besluiten van 18 juli 1918, 6 november 1919 en van 8 november 1920* (vervolg op het overzicht van de voorschot- en bijdrage-verlening ingevolge de woningwet van 1901 tot 1926), (Overdruk uit het Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw 1928 en 1929). Uitgave XXXIX van het Nederlandsche Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw. Zie ook: J. Kruseman, *De woningwet*, Haarlem, 1921, Bijlage B. De reactie van de S.D.A.P. op deze maatregelen is het best verwoord door ir. A. Keppler en F.M. Wibaut, *De Gemeente en de volkshuisvesting*, Amsterdam, 1925.
50. *Plannen voor de eerstvolgende jaren ter voorziening in den woningnood, Voordracht van Burgemeester en Wethouders*, Amsterdam, 25 november 1919, Gemeentebld, Afdeling I, blz. 3859 e.v.
51. E. Ottens, *Ik moet*, blz. 52.
52. H.P. Berlage, *Memorie van Toelichting*, blz. 10 e.v.
53. H.P. Berlage, *Bouwkunst en Impressionisme*, blz. 106, 107.
54. Amsterdamsche Woningraad, *Rapport over de volkshuisvesting*, blz. 16 en 41.
55. H.P. Berlage, *Het moderne stadsplan*, lezing z.p., z.j. blz. 28.
56. Zie ook: P. Panerai, J. Castex e.a., *Formes urbaines: l'ilot à la barre*, in nederlandse vertaling, *De rationele stad*, Nijmegen 1984. Deze belangwekkende studie legt bijzondere nadruk op de tweeledige kwaliteit van het Plan-zuid: aan de ene kant op de kwaliteit van het grote monumentale systeem, aan de andere kant van het bouwblok als type. Te weinig zet de studie uiteen dat de woningbouw uitsluitend als straatbeeld deel heeft aan de architectuur van het stadsplan. De zelfstandige rol van de gevel heeft ten doel de gespannen verhouding tussen het monumentale systeem en de rationaliteit van de woningbouw te verzoenen. Het "Füllwerk" van de woningbouw gebruikt Berlage als fond om het monumentale systeem tot zijn recht te laten komen.
57. Album bevattende een 50-tal woningtypen voor met rijksvoorschot te bouwen woningen, Uitgave van het Departement van Arbeid, Den Haag, z.j. Zie ook: *Kort verslag van de vergadering, gehouden op zaterdag 26 februari 1921 des voormiddags om 11 uur in het Beursgebouw te Amsterdam*, uitgave XI van het Nederlandsche Instituut voor Volkshuisvesting, Haarlem, z.j. Op deze vergadering werd het bovengenoemde album van het ministerie besproken.
58. *Arbeiderswoningen in Nederland, Vijftig met rijkssteun, onder leiding van architecten uitgevoerde plannen met de financiële gegevens. Bijgevoerd door, H.P. Berlage. Ir. A. Keppler, W. Kromhout en Jan Wils*, Rotterdam, 1921.
59. *Het Socialisatievraagstuk, Rapport uitgebracht door de commissie aangewezen uit de S.D.A.P.*, z.p., 1920. Deze commissie bestond onder voorzitterschap van Wibaut.
60. H.P. Berlage, *Der Staat und der Widerstreit in der Moderner Architektur*, in C.I.A.M., *Dokumente 1928-1939* herausgegeben von Martin Steinmann, Basel, 1979, blz. 24 en 25.
61. H.P. Berlage, *Het congres van La Sarraz over de internationale architectuur*, lezing aan de Staatliche Hochschule für Handwerk und Baukunst te Weimar, z.p., z.j., blz. 15.